

quem bonitate creavit, justitia damnavit, pietate re-
degit; timoris, propter eos qui timore Domini indig-
ent quia parvuli sunt, quibus per Prophetam dicit,
Venite, filii, audite me, timorem Domini docebo vos
(*Psal. xxxiii, 12*). Quia ergo ille ad infirma nostra
descendens exinanivit semetipsum formam servi ac-
ciplens, humiliavit semetipsum usque ad mortem,
et inclinavit semetipsum, ut nos jacentes ad se eri-
geret, non inconvenienter spiritus Domini, qui super
eum requiescit, a sapientia incipit, et per decentis-
simos gradus ad timorem usque descendit. Nos vero
a timore, quem foras charitas mittit, venientes ad
timorem castum qui permanet in sæculum sæculi,
pervenimus ad pietatem, ut pietatis operibus exor-
nati veniamus ad scientiam, non quæ inflat, sed
quam charitas ædificat; a scientia ad fortitudinem,
ut scientiæ decore exornati fortiter contra vitia di-
micemus: a fortitudine ad consilium, ut ea quæ for-
titer agimus, consilii gravitate muniamus: ut actibus
nostris consilio obtemperatis, ad arcana intellectus
intrantes, ad eam veniamus sapientiam, quæ initium
habet timorem Domini; ut sapienter omnia com-
pentes, et intellectum bonum faciendo habentes,
illi sapientiæ admitti valeamus, per quam facta sunt
omnia: quæ et ante sæcula a Patre ineffabiliter ge-
nita est, et in fine sæculorum carnem nostræ salu-
tis causa dignata est accipere; quam carnem fide-
lis suis edendam tribuit cum dixit: *Nisi manduca-
veritis carnem filii hominis, et biberitis ejus sangui-
nem, non habebitis vitam in vobis* (*Joan. vi, 55, 56*).

XVIII.

Cur corpore et sanguine Dominico consumatur.

Propter hanc vitam adipiscendam et baptizamus,
et ejus carne pascimur, et ejus sanguine potamur,
quia nequaquam possumus in ejus corpus transire,
nisi his sacramentis imbuamur. Sic enim ipse ait:
*Caro mea vere est cibus, et sanguis meus vere est po-
tus* (*Joan. vi, 54*); et: *Qui manducat meam carnem
et bibit meum sanguinem, in me manet et ego in illo*

^a *Eccæ vir venerabilis.* Clausulam hanc addunt tria exemplaria quæ dixi: in solo deest Corbeiensi.

(*Joan. vi, 55*). Est enim sacrificium salutare, quod
et in Veteri Testamento Melchisedech rex Salerni in
typo corporis et sanguinis Domini obtulit, et in Novo
idem mediator Dei et hominum antequam traderetur
adimplevit, cum accipiens panem et calicem, et be-
nedicens eis, et tradens discipulis suis, hæc in sui
commemoratione fieri præcepit. Hoc ergo myste-
rium sacrificii, derelictis ac finitis veteribus hostiis,
Ecclesia celebrat, offerens panem propter panem vi-
vum qui de cælo descendit, vinum pro eo qui dixit,
Ego sum vitis vera (*Joan. xv, 1*); ut per visibilem
sacerdotum oblationem, et invisibilem sancti Spiritus
consecrationem, panis et vinum in corporis et
sanguinis Domini transeat dignitatem. Cui sangui-
ni admiscetur aqua, sive quia de latere Domini
cum sanguine fluxit, sive quia, ut majores intelligi
volunt, sicut per vinum Christus, ita et per aquam
populus significatur. Vinum enim et aqua inseparabiliter
in calice miscentur, quia et Ecclesia capiti
suo Christo inseparabiliter juncta cohæret. Morem
ergo accipiendæ Eucharistiæ a Domino traditum
Ecclesia tenet, ut cum ex aqua et Spiritu sancto
quis renascitur, corpore Domini pascatur, et san-
guine ejus potetur: ut in corpore Christi trajecto,
et ille in Christo maneat, et Christus in eo: ut istius
cibi fortitudine roboratus, exemplo Eliæ veniat us-
que ad montem Dei, Christum videlicet, qui est
mons domini preparatus in vertice montium,
et ejus dono ad æternæ beatitudinis gloriam præce-
dat, ubi satiatur in bonis desiderium ejus, et cum
C Propheta dicere possit: *Ego autem cum justitia ap-
parebo in conspectu tuo, satiabor cum manifestabitur
gloria tua* (*Psal. xvi, 15*).

^a *Eccæ vir venerabilis, quod prudenter jussisti,
humiliter implevi, deprecans sanctitatem vestram,
ut cum de his interrogationibus altiores responsiones
inveneritis, illis adhibitis, istas non rejiciatis, dum-
modo apostolica auctoritate omnia sunt præbanda,
et quæ bona sunt retinenda.*

THEODULFI

AURELIANENSIS EPISCOPI

DE SPIRITU SANCTO

Veterum Patrum sententia, quod a Patre Filioque procedat.

PRÆFATIO AD CAROLUM MAGNUM
IMPERATOREM.

Imperii vestri, rex inclite, jussa secutus,
Defero Theodulfus hæc documenta libens.

^a *De Spiritu sancto.* Hunc quoque librum Caroli
Magni jussu a Theodulfo scriptum docet præfatio;
ex qua de titulo etiam, qui in exemplari nostro desi-

D Quis Patre seu Nato procedere Spiritus almus
Astruitur, legis hoc reboante tuba.

Hoc Evangelium, hoc promit Apostolus auctor,
Hoc canit unanimis vox pia sacra Patrum.

derabatur, conjecimus. Potuit enim et aliter con-
cipi, qualem in altero ejusdem argumenti et notæ,
sed incerti auctoris libro ad Carolum eundem scripto

Perge, libelle, celer Caroli ad vestigia celsi
Regis, et o pie dic induperator ave.
Stratus humi plantis da basia grata decoris :
Hinc surgens digna mox pete sorte genu.
Et si in te rutilos oculorum fixerit orbes,
Et te clementer sumat amœna manus,
Et roget unde venis, quid vis, quo tendis, es aut
[quis,

Protinus huic supplex talia dicta dabis :
Qui duce Theudulfo per plurima prata cucurri,
Floribus en adsum cernis onustus ego.
Quod Patre procedat seu prole Spiritus almus,
Astruere studeo dogmatibus fidei.
Cumque illis venio dextram conferre paratus,
Qui secus incedunt, hancque viam fugiunt.
Sicut : si mox, non poteris, pius inferat ille :
Sic poteris, poteris, rex, Deus addet opem.
Inclaya sanctorum mecum est sententia vatum,
Quos bene spiramen flaminis hujus agit
Tuque manum injicies, vegetat quem spiritus ille,
Causa tuo cujus tempore cœpit agi.
Qui decus es mundi, lux regni, tutor et æqui,
Catholicæ et fidei murus et arma simul
Justa jubes, injusta vetas, largiris honores,
Artibus ingenuis rite alimenta paras.
Has et amas et amare jubes, recreasque svesque,
Gurgite de illarum pocula larga bibis.
Quid referam? virtute cluis, pietate redundas,
Inque bonis cunctis te, scio, nemo præit.
Is tibi si dicat, dextram impositure duello,
Exere virtutis amodo si quid habes.
Tu mox, arma patrum vasto de gurgite sumpta
Cernito, quæ docuit lex nova sive vetus.
Iis dum nostra acies munita fatis cere nescit,
Cum vero vinces cujus es ipse sequax.
Fulgida splendens aderit victoria pannis,
Et voti sancti, rex pie, compos eris.

INDICULUS AUCTORUM QUI CITANTUR.

Athanasius.	Gregorius.
Cyrillus.	Isidorus.
Hilarius.	Prosper.
Ambrosius.	Fulgentius.
Didymus.	Hormisda.
Augustinus.	Leo.

vidimus his verbis, *Testimonia ex sacris voluminibus collecta, ex quibus aperte ostenditur quod Spiritus sanctus a Patre et Filio procedit*, et qualem sancti Cypriani præferunt tres libri Testimoniorum adversus Judæos. Fuerunt etiam qui hujusmodi Testimoniorum libros, quod hæc excerpta et collecta essent ex variis, Eclogas nominarent, ut de Pelagio narrat Gennadius, cap. 42 : « Pelagius, inquit, antequam proderetur hæreticus, scripsit pro actuali conversatione Eclogarum ex divinis Scripturis librum unum. » Sic enim ibi legitur optimi codices, non *Eulogiarum*.
Causa cœpit agi. Tempus designat quo librum conscripsit, annum videlicet 809, cum Caroli jussu celebrata est Synodus Aquisgranensis, in eaque agitari cœpta quæstio de processione Spiritus sancti : cuius definiendæ causa legatio Romam ad Leonem Papam missa est, ut Eginhardus et ceteri annalium

A Vigilius Afer.
Proclus.
Agnellus.

Cassiodorus.
Prudentius.

^b ATHANASIUS, quod Spiritus sanctus a Patre Filioque procedat, in libro quem scripsit contra Arianos hæreticos sic dicit (Lib. viii) :

Ego credo Filium in Patre et Patrem in Filio, Spiritum quoque paraclitum, qui procedit a Patre, et Filii esse et Patris, quia et a Filio procedit, sicut in Evangelio scriptum est quod per insufflationem suam dederit discipulis suis Spiritum sanctum, dicens : *Accipite Spiritum sanctum : cujus remiseritis peccata remissa sunt, et cujus retinueritis retenta sunt* (Joan. xx, 22). Et ideo inseparabilem confiteor, Trinitatem, nec extorrem Filium aut Spiritum sanctum, sicut hæretici loquuntur : a Deo Patre dico, quoniam Filius, qui est Dei sapientia Patris, ipse est et voluntas Patris, quæ semper in ipso fuit, et ipse est magni consilii angelus.

Item idem in eodem opere (Lib. viii).

De Spiritu vero sancto dubium non est quod nihil ignoret, nec sit extorris a Patre cum sine Spiritu sancto Patrem fuisse aliquando summæ dementiæ est dicere, quoniam ipse scrutatur, secundum Apostolum, sicut sæpe dictum est, *profunda et alta Dei* (I Cor. ii, 10), et quod idem Spiritus Filii sit, multis Scripturarum testimoniis probatum : et quod toto maneat in Filio, et sicut procedit a Deo Patre, ita procedit a Filio, ut tota Trinitas unus credatur Deus. Nihil est ergo quod faciat vel disponat Pater sine sua sapientia, nihil quod noverit vel disponat sine suo sancto Spiritu, de quo Propheta sic ait : *Spiritus paraclitus, spiritus sapientiæ et intellectus, spiritus consilii et virtutis, spiritus scientiæ et pietatis* (Isa. xi, 2), quæ omnia in Deo, qui est Trinitas, consistunt.

Item in eodem libro (lib. viii), quod in Patre sit Filius et Spiritus sanctus, et quia Spiritus sanctus a Deo procedat, ubi non excluditur nomen Filii.

Serviendum itaque est Christo filio, quia et perfectus Deus et verus est Filius ; et qui fideliter servit Filio, Patri servit, et Spiritui sancto qui in eo est : et qui adorat Patrem, in ipso adorat Filium, et Spiritum sanctum, quia in Patre est Filius et Spiritus sanctus, qui a Deo Patre procedit, ipso Domino dicente, *Ego in Patre et Pater in me est* (Joan. xv, 44) ; de Spiritu quoque sancto ait, *Spiritus autem para-*

nostrorum auctores tradunt.

^b Athanasius contra Arianos. Quæ hic testimonia sub Athanasii nomine proferuntur, ea unico dempto desumpta sunt omnia ex libris xi de Trinitate, qui Latino tantum sermone inter Athanasij opera circumferuntur. Jam quippe inoleverat ut Athanasio tribuerentur : cujus item nomine citantur passim ab Hincmaro contra Gotheacalcum *De non tria deitate*. Cæterum suppositos omnes esse perspicuum est. Nec errabit fortasse qui ab illo ipso Vigilio concinnatos existimavit, a quo Athanasij quoque cum Ario disputatio conficta est. Conjecturam certe firmabit antiquus et probæ notæ codex Floriacensis, in quo cum Vigilius libris adversus Nestorium et Eutychem, et cum Disputatione quam dixi, undecim etiam hi libri conjunguntur, quasi ad eundem auctorem pertineant.

clitus, qui a Patre meo procedit (Joan. xv. 26). Et cum Filium quis adorat, in eo Patrem adorat, et Spiritum sanctum, quia in ipso est Pater, dicente eo, (Qui me videt, videt et Patrem meum (Joan. xiv. 9); et iterum, Pater autem in me manens, ipse facit opera (Ibid. v. 10). De Spiritu vero sancto sic ait, Ille, inquit, me clarificabit, quia de meo accipiet, et annuntiabit vobis (Joan. xvi. 14); et, Omnia quaecunque habet Pater, mea sunt, propterea dixi vobis quia de meo accipiet (Ibid. v. xv). Spiritus Itaque Patris, Spiritus Filii est, Apostolo dicente, Quoniam autem estis filii Dei, misit Deus spiritum Filii sui in corda nostra (Gal. iv. 6); et iterum, Si quis autem spiritum Christi non habet, hic non est ejus (Rom. viii. 9); et iterum, Scio enim quia hoc mihi proveniet in salutem per vestram orationem et subministrationem spiritus Domini Christi (Philipp. i. 19). In Evangelio quoque ipse Dominus ait, Paraclitus Spiritus sanctus, quem mittet Pater in nomine meo (Joan. xiv. 26). Et in Actibus apostolorum ita legitur: Transeuntes autem Phrygiam et Galatiam, retenti sunt a Spiritu sancto loqui verbum in Asia; cum venissent autem in Mesopotamiam, testabantur ire Bithyniam, et non permisit eos Spiritus Domini (Act. xvi. 6). Manifestissimis igitur testimoniis probatur quod Spiritus sanctus, spiritus paraclitus, spiritus qui a Patre procedit, spiritus sit Filii, spiritus Christi, spiritus Jesu. Tota enim Trinitas inseparabiliter in una substantia, divinitate atque potentia, adoranda, colenda, predicanda est et amanda.

Item idem in eodem libro (Lib. i), Quod Spiritus sanctus nec Pater sit, nec Filius: sed Deus in natura existens, de Patre procedat, de Filio accipiat.

Et hic Spiritus sanctus, qui nec Pater nec Filius est, præterea qui nec genuit, nec natus est, cum alter sit in persona qui genuit, alter vero in persona qui unigenitus ab ipso est; et alius adæque in persona, ut dixi, secundum Scripturas, qui nec Pater nec Filius est: hic est Spiritus sanctus, sed plane de unica natura est. Ideo in deitate una commune nomen eis, sicut in claritate evangelicæ Scripturæ de Spiritu paraclito Filius testatur dicens, De Patre procedit (Joan. xv. 26), et sic persecutus est, et de meo accipiet (Joan. xvi. 14). Et ideo ubi personæ requiruntur, propria nomina per hæc distinguuntur. Ubi autem deitas perscrutatur, unicum nomen in his indicatur, quoniam sumus ad nomina personarum pluraliter dictum demonstratur, ac per hoc in deitate unum sunt, et in nominibus personarum tres sunt.

Item idem in libro a quem scripsit contra objectiones ejusdam (Potentini).

Sicut Filius ad Patrem clamavit, Pater, honorifica nomen tuum, et venit vox de caelis: Et honorificavi, et iterum honorificabo (Joan. xii. 28), nam et alio in loco idem ipse repetit, Ego a Patre exivi et veni (Joan. xvi. 28). Nunquid utique, si ipse Pater erāt in persona qui et Filius, sic debuerat intimasse, Ego a me ipso exivi et veni? dum procul dubio alter sit qui exiit, et alius sit de quo exierit. Sed ad hæc sub-

* In edit., de unita Deitate, lib. iv de singulis nominibus.

Junxit de persona sancti Spiritus, Cum venerit advocatus ille, quem ego mittam vobis a Patre meo Spiritum veritatis, qui a Patre procedit, ille testificabitur de me (Joan. xv. 26). Itaque non alter est qui mittit, et alius est adæque in persona de quo procedit, et alter est hic ipse qui venit? Denique si una esset persona, a quo mitteretur, vel a quo procederet? Sicut Apostolus hæc in salutatione ad Corinthios confirmabat dicens: Gratia Domini nostri Jesu Christi, et charitas Dei, hoc est Patris, et communicatio sancti Spiritus cum omnibus vobis, amen (II Cor. xiii. 13). Nonne aperte per singula nomina, sicut et superius continetur, singulas personas inesse distinxit? Itaque alter est Pater in persona qui genuit, et alius Filius qui unigenitus ab ipso est, et alius Spiritus paraclitus, qui de una natura procedit. Sed dicis mihi, hæretice, quemadmodum Spiritus de unica natura consistit? Ecce Filius testatus est de eo quod a Patre procedit, et sic persecutus est, et de meo accipiet (Joan. xvi. 14).

Item idem in libro de professione Regulæ catholicæ (Lib. vii).

Verbo Domini cæli firmati sunt, et spiritu oris ejus omnis virtus eorum (Psal. xxxii. 6). Utique Verbum Filium declaravit, Dominum autem Patrem ejus indicavit, et spiritum oris ejus principalem spiritum esse demonstravit. Vides quam breviter singulas significationes in personis esse distinxit, id est, Verbum, et Dominum, et Spiritum. Sed et unam operationem in his esse ostendit. Nam si te adhuc ambiguitas tenet, eadem ipsa repeto: ubi ait Verbo Domini, non sonum vocis insubstantivum esse accipias, quem si validus quis emisit, solet resonare echo, cujus tantum in phantasia auditus est resonantis, et factus nullus. Sane de hoc verbo Domini nostri Patris, qui est salus nostra, sicut ubique Scriptura divina testatur, Filius Dei est substantivus, per quem omnia facta sunt. Ergo quia dixit, Verbo Domini cæli firmati sunt, et spiritu oris ejus virtus eorum, cognosce hunc Verbum substantivum non aliunde quam de Patre proprie natum fuisse, et Spiritum oris ejus eum spiritum dixit, qui de ipsa unita substantia procedit, sicut cautum invenimus; non ex alia natura quam de ipsa; ac per hoc unita et Patris et Filii et sancti Spiritus substantia, quam Græci dicunt ὁμοῦσιον, sed et unita et ejusdem Trinitatis operatio in factura.

Item idem in libro quem scripsit adversus hæreticos (Lib. xi), quod Spiritus sanctus inspiratio sit Patris et Filii, et filius fons Spiritus sancti; unde colligitur et a Filio procedere,

Lux Domini inspiratio est hominum, que scrutatur interna ventris (Prov. xx. 27). Et manifestum est quia Spiritus omnia scrutatur, quemadmodum scribit Paulus (I Cor. ii. 10), et quod a principio formato Adam, in faciem ejus spiravit Deus Spiritum sanctum, sicut Moyses ait, Et inspiravit Deus in faciem Adæ inspirationem vitæ, et factus est homo in animam

viventem (Gen. 11, 7). Neque enim id quod inspiratum est a Deo, anima est secundum fabulatores Judæos, alioquin quomodo hoc quod a se inspiratum est Deus igni æterno condemnat? sed vivificans Spiritus est, de quo Paulus ait, *Spiritus vero vivificat. Et inspiravit, inquit, Deus in faciem inspirationem vitæ, et factus est homo in animam viventem (II Cor. 111, 6)*. Itaque Spiritus sanctus et spiritus vitæ, a quo excidentes nonnulli viventes mortui sunt, sicut Paulus scripsit, *Nam quæ in deliciis agit, vivens mortua est (II Tim. v, 6)*. Alioquin quomodo etiam audiendus est Salomon dicens, *Lux Domini inspiratio est hominum, quæ scrutatur interna ventris, si non animas hominum lumen Dei esse dicitis? nisi Spiritum sanctum lumen Domini confiteamini, et inspirationem Filii esse credatis, dicente Moysæ, Inspiravit Deus in faciem Adæ inspirationem vitæ; et Filius Dei, Ego sum vita? (Joan. xiv, 6)*. Sed et sapientia Salomonis introducens Salvatorem dicentem, *Ecce proferam vobis meæ inspirationis professionem (Prov. 1, 23)*. Sic etiam in Proverbiis ait: *Sapientia in exitu canit, in plateis vero fiducialiter agit, in portis autem potentior assistit, in muris quoque civitatis confidenter agit. Quanto tempore simplices obtinent justitiam, non erubescunt, imprudentes autem, cum sint contumeliæ cupidæ, impii effecti odio habuerunt sensum, et obnoxii facti sunt increpationibus. Ecce proferam vobis meæ inspirationis professionem, docebo vos meum sermonem (Prov. 1, 20 seq.)*. Et Isaias Spiritus sancti promissionem prædicans, sic ait, *Hæc dixit Dominus qui fecit cælum et affixit illud, qui solidavit terram et quæ in ea sunt, qui dat inspirationem populo qui est super eam, et spiritum calcantibus illam (Isa. xlii, 5)*. Dicite quis est populus qui accipit inspirationem. Nunquid et hic inspirationem animam esse dicitis? aut dabit sine anima populum super terram constituisse? Sed non est: promissionem namque Spiritus sancti prædicans propheta, hæc ait. Denique completam promissionem super fideles qui sub illo tempore erant scripsit Lucas: *Et cum completerentur dies Pentecostes quinquagesimæ, erant pariter omnes in unum, et factus est subito sonus de cælo tanquam si spiritus vehemens ferretur, et implevit totam domum ubi erant sedentes, et visæ sunt eis divisæ linguæ tanquam ignis, et sedit super unumquemque eorum, et cæperunt loqui aliis linguis, prout Spiritus dabat eloqui illis (Act. 11, 1)*. Simili modo et magnus ille Job, adversus amicos suos, cum essent Spiritu sancto privati, et nihil verum dicerent, neque opinarentur se ante Deum loqui. Aiebat ergo Job, *Nonne ante Deum loquimini? et rursus, Cui annuntiastis verba? inspiratio vero cujus est quæ procedit a te (Job xxvi, 4)? Ex quibus unus magna loquens dicebat, Spiritus est qui pro mortalibus intercedit, inspiratio vero omnipotens est quæ me docet (Job xxxii, 8)*. Omnipotens statim Filius Dei, de quo Zacharias ait, *Propterea sic dicit Omnipotens, post gloriam misit me super gentes quæ vos depradatæ sunt (Zach. 11, 8)*. Audia-

ratio est hominum (Prov. xx, 27); et a Moysæ instructi, quia inspiravit Dominus in faciem Adæ inspirationem vitæ, et factus est homo in animam viventem (Gen. 11, 7). Audientes vero et Salvatorem dicentem, *Ego sum vita (Joan. xiv, 6)*, et Paulum scribentem, *Lex enim spiritus vitæ (Rom. viii, 2)*, et rursus, *misit Deus Spiritum Filii sui in corda nostra clamantem (Gal. iv, 6)*; videntes etiam Unigenitum inspirantem in faciem apostolorum et dicentem, *Accipite Spiritum sanctum (Joan. xx, 22)*, inspirationem Filii, in propria vita et substantia manentem, Spiritum sanctum esse doceamur, et neque genitum, neque creatum esse a Filio credamus, et quod non sit Verbum Filii, genitum vero a Deo est Verbum suum in propria vita et substantia permanens Filius Dei, cum ipse sit vita: propterea vero non est genitus ab eo Spiritus, quia non est verbum ejus, Creatum vero dicere Spiritum sanctum nefas est: verumtamen inspirationem Filii Dei eum esse sanctis Scripturis edocti sumus. Fontem vero Spiritus sancti Filium Dei esse dicimus, ipso filio in Jeremia dicente: *Quia duo nequam fecit populus iste, me dereliquerunt fontem aque vivæ, et effoderunt sibi lucus detritos, qui non poterant aquam portare (Jer. 11, 13)*. Aqua vero viva Spiritus sanctus, sicut Joannes docuit dixisse Salvatorem ad Samaritanam mulierem, *Si scires donum Dei, et quis est qui dicit tibi, Da mihi bibere, tu utique petisses eum, et dedisset tibi aquam vivam (Joan. iv, 10)*; et rursus, *Quicumque biberit ex aqua quam ego dabo ei, non sitiet in æternum (Ibid.)*. Nam et in medio templi clamat, *Si quis sitit, veniat ad me et bibat; qui credit in me, sicut dixit Scriptura, flumina de ventre ejus fluent aquæ vivæ (Joan. vii, 37)*; et interpretatum est sic, *Hoc autem dicebat de Spiritu quem accepturi erant qui crediderunt in eum (Ibid.)*. Ita etiam et Isaias Dominum dixisse ait, quia ego dabo in siti aquam his qui in sicco iter fecerunt, et ponam spiritum meum super semen tuum, et benedictiones meas super filios tuos; et orientur tanquam in aqua fenum, et velut salix inter fluxus aquæ (Isa. xlii, 3). Ergo manifeste Scripturis sanctis profitentibus aquam vivam Spiritum sanctum esse cognoscimus. Dominus se fontem esse spiritus dixit sic, *Me dereliquerunt fontem aquæ vivæ (Jer. 11, 13)*. Sic et David cantat in tricesimo quinto psalmo (vers. 10) dicens ad Dominum, *Qui apud te est fons vitæ*. Igitur præter Dominum ostende alium fontem esse vitæ, qui apud eum sit. Non enim dixit, quia tu es fons vitæ, sed quia apud te est fons vitæ: apud te est vero, apud Deum; et est Filius fons existens spiritus, de quo Paulus ad Romanos scribit, *Spiritus vero vitæ propter justitiam (Rom. viii, 10)*. Ita non alienum sed proprium Patris esse eum dicit. Nam cum professus fuisset, quia apud te est fons vitæ, adjunxit, *in lumine tuo videbimus lumen (Psal. xxxv, 10)*; id est, in Filio tuo videbimus spiritum. Nec non etiam in nomine virtutis Dei appellatur spiritus, et vita et sapientia esse monstratur. Audivimus enim Salvatorem in Evangelio promittentem discipulis suis missu-

rum se esse Spiritum sanctum, quibus dicit, *Ecce ego mihi tam promissionem Patris mei super vos, vos vero sedete in civitate, donec induamini ex alto virtute* (Luc. xxiv). 49. In Actibus apostolorum idem Dominus ait, *Accipietis virtutem supervenientem super vos Spiritum sanctum* (Act. 1, 8). Hoc quoque impletum esse postmodum comperimus sub die Quinquagesimæ consummatæ. Aut ergo virtutem Domini Spiritum sanctum esse profiteamini, aut sicut Sabellius Spiritum paracletum, cum sit virtus Dei, eundem Filium Dei esse prædicate; et audientes Paulum dicentem, *Spiritus vitæ propter justitiam* (Rom. viii, 10), fontem iterum spiritus instruimur esse Filium.

Item idem (In Symbolo), quod Spiritus sanctus procedat a Patre et Filio.

• Pater a nullo est factus, nec creatus, nec genitus. Filius a Patre solo est, non factus, nec creatus, sed genitus. Spiritus sanctus a Patre et Filio, non factus, nec creatus, nec genitus, sed procedens. Unus ergo Pater non tres patres, unus Filius non tres filii, unus Spiritus sanctus non tres Spiritus sancti. Et in hac Trinitate nihil prius aut posterius, nihil majus aut minus, sed totæ tres personæ coæternæ sibi sunt et coæquales. Ita ut per omnia, sicut jam supra dictum est, et Trinitas in unitate, et unitas in Trinitate veneranda sit. Qui vult ergo salvus esse, ita de Trinitate sentiat.

Epistola ad Nestorium (Epist. 3 de excommunicatione) sic dicit Cyrillus quod Spiritus sanctus a Patre procedat et Filio.

De Spiritu quoque cum dicit, *Ille me clarificabit* (Joan. xvi, 14), hoc rectissime sentientes, unum Christum et Filium, non velut alterius egentem gloria, constemur ab Spiritu sancto gloriam consecutum, quia spiritus ejus nec superior illo est. Sed quia mira opera faciens ad demonstrationem suæ deitatis virtute propria spiritus utebatur, ab ipso glorificari dicitur, quemadmodum si quis de hominibus asseveret, quod virtute sua vel disciplina unumquemque clarificet. Quavis enim in sua sit substantia Christus, et ejus intelligatur in persona proprietas juxta id quod spiritus est, et non filius, attamen alienus non est ab illo; nam Spiritus appellatus est veritatis, et veritas Christus est, unde et ab isto similiter sicut ex Deo Patre procedit. Denique hic ipse Spiritus, etiam per sanctorum manus apostolorum miracula gloriosa perficiens, Deum glorificavit Jesum Christum, postquam ascendit in cælum. Nam creditus est Christus natura Deus existens per suum spiritum virtutes efficiens: ideoque dicebat, *de meo accipiet, et annuntiabit vobis* (Joan. xvi, 14). Nequaquam

• Pater a nullo est factus. Verba sunt ex Symbolo Athanasii, si tamen jam tum hoc illi nomen erat. Solebat enim potius appellari *Fides Athanasii*, vel *Sermo de fide*, aut *Expositio fidei Athanasii*. Incertus auctor, quem diximus, hoc ipso utens testimonio, « Beatus, inquit, Athanasius in expositione catholice fidei, quam ipse egregius doctor conscripsit, et quam universalis confitetur Ecclesia, processionem Spiritus sancti a Patre et Filio declarat sic dicens: *Pater a nullo est factus, etc.* » Atque

A vero participatione alterius idem spiritus sapiens aut potens dicitur, quia per omnia perfectus est, et nullo prorsus indigens bono. Nam paternæ virtutis et sapientiæ idem Filii spiritus creditur, et ideo ipse et substantia virtutis et sapientiæ comprobatur.

Item idem in dialogo cum Theodorito Cyriano episcopo habito (Anathematismo ix, ad Evoptium), quod Spiritus sanctus a Patre procedat et a Filio.

Meminimus enim dicentem Christum palam de Spiritu sancto, *Ille me clarificabit* (Joan. xvi, 14), novimus ad hæc sancti Spiritus operationem contententem nequissimas immundasque virtutes. Sed non ita dicimus eum, sicuti denique unumquemque sanctorum, tanquam aliena per Spiritum sanctum utentem virtute. Fuit enim et est ejus spiritus, sicuti denique et Patris, et hoc nobis bene satis explanat scribens sacratissimus Paulus, *Qui autem in carne sunt, placere Deo non possunt, vos autem non estis in carne, sed in spiritu, si tamen spiritus Dei habitat in vobis. Si quis autem spiritum Christi non habet, hic non est ejus* (Rom. viii, 8). Procedit enim ex Deo Patre Spiritus sanctus secundum Salvatoris vocem, sed non est alienus a Filio: omnia enim habet eum Patre, et hoc ipse docuit dicens de Spiritu sancto, *Omnia quæcunque habet Pater, mea sunt. Propterea dixi vobis, quia de meo accipiet, et annuntiabit vobis* (Joan. xvi, 15). Ergo glorificabit quidem Jesum Spiritus sanctus inopinabilia operantem. Verumtamen sic spiritus ejus, et non aliena virtus, et eo superior secundum quod intelligitur Deus.

C *Docet Hilarius, quod unum Spiritui sancto a Patre procedere et a Filio accipere sit emitti, in libro octavo de Trinitate sic:*

Cum venerit advocatus ille, quem ego mittam vobis a Patre Spiritum veritatis, qui a Patre meo procedit, ipse testificabitur de me (Joan. xv, 26). Advocatus veniet, et hunc mittet Filius a Patre, et Spiritus veritatis est qui a Patre procedit. Excusati ingenii sui aculeos omnis hæreticorum schola, et quærat nunc quod vel mentiri ignorantibus possit, et doceat quid sit hoc quod Filius mittit a Patre. Qui mittit, potestatem suam in eo quod mittit ostendit: sed quod a Patre mittit quid intelligimus? Utrum acceptum, aut dimissum, aut genitum? Nam horum necesse est unum aliquid significet, quod a Patre missurus est, et missurus a Patre est eum Spiritum veritatis qui a Patre procedit. Jam vero non est acceptio, ubi demonstrata processio est. Superest ut confirmemus in eum sententiam nostram, utrum in hoc consistentis egressionem, an geniti processionem existimemus. Neque in hoc mundo nunc calumnior libertati intel-

hanc præscam et veram fuisse appellationem ostendunt Græci, qui *ἐκθεσιν* vel *ὁμολογίαν τῆς καθολικῆς πίστεως* interpretati sunt. Latini postea symbolum vocarunt, atque haud scio an omnium primus Hincmarus contra Gothescalcum, cap. 35. Tanti namque apud Gallos symbolum hoc fuit, ut una cum symbolum apostolorum memorie commendari presbyteris precipiat Hincmarus idem in capitulis, clericis omnibus synodus Augustodunensis.

ligentiae, utram ex Patre an ex Filio Spiritum paraclitum putant esse. Non enim in incerto Dominus reliquit. Nam sub iisdem dictis ita hæc locutus est: *Adhuc multa habeo dicere vobis, sed non potestis illa modo portare. Cum autem venerit ille Spiritus veritatis, diriget vos in omni veritate. Non enim loquetur a semetipso: sed quæcunque audierit loquetur, et futura annuntiabit vobis. Ille me honorificabit, quia de meo accipiet, et annuntiabit vobis. Omnia quæcunque habet Pater mea sunt, propterea dixi, De meo accipiet et annuntiabit vobis (Joan. xvi, 12).* A Filio igitur accipit, quia et ad eum mittitur, et a Patre procedit. Et interrogo, utrum id ipsum sit a Filio accipere quod a Patre procedere. Quod si nihil differre creditur inter accipere a Filio, et a Patre procedere, certe id ipsum atque unum esse existimabitur a Filio accipere quod sit accipere a Patre. Ipse enim Dominus ait, *Quoniam de meo accipiet et annuntiabit vobis. Omnia quæcunque habet Pater mea sunt: propterea dixi, de meo accipiet et annuntiabit vobis (Joan. xvi, 14).* Hoc quod accipiet, sive potestas est, sive virtus, sive doctrina, Filius a se accipiendum esse dixit, et rursus hoc ipsum significat accipiendum esse de Patre: cum enim ait, omnia quæcunque habet Pater sua esse, et idcirco dixisse se de suo accipiendum esse, docet etiam a Patre accipienda, a se tamen accipi, quia omnia quæ Patris sunt, sua sunt. Non habet hæc unitas diversitatem, nec differt a quo acceptum sit, quod datum a Patre, datum referatur a Filio. Nunquid et hic voluntatis unitas asseritur? Omnia quæ habet Pater Filii sunt, et omnia quæ Filii sunt Patris sunt. Ipse enim ait, *Omnia mea tua sunt, et tua mea (Joan. xvi, 15).* Nondum loci est ut demonstrem cur ita dixerit, *Quoniam de meo accipiet.* Futuri enim temporis significatio est ubi accepturus ostenditur: nunc certe fideo a se accepturum ait, quoniam omnia Patris sua essent. Dissecta naturæ hujus, si potes, unitatem, et aliquam dissimilitudinis infer necessitatem, per quam Filius non sit in unitate naturæ. A Patre enim procedit Spiritus veritatis, sed a Filio mittitur et a Patre. Omnia quæ Patris sunt, Filii sunt, et idcirco quidquid accipit, a Filio accipit ille mittendus, quia Filii sunt omnia quæ Patris sunt. Natura itaque in omnibus tenet suam legem, et quod unum ambo sunt, ejusdem in utroque per generationem nativitatemque divinitatis significatio est, cum id quod accipit a Patre Spiritus veritatis, id Filius dandum a se fateatur.

Item idem de missione Spiritus sancti a Filio, in libro (de synodis) quem scripsit in Germaniam, Galliam, Belgicam, Lugdunensem, Narbonensem, Novempitanam, Tolosam, et Britanniam.

Credimus in Spiritum sanctum, hoc est paraclitum, quem promittens apostolis quis post reditum in caelos misit, docere eos ac memorari omnia, per quem sanctificantur sincere in eum credentium animæ.

A Item idem in eodem libro (In expositione ejusdem fidei).

Si quis Spiritum sanctum paraclitum dicens in-nascibilem Deum dicat, anathema sit. Adjectio nunc paracliti anathemati obnoxiam facit in-nascibilem in eum Dei prædicationem. Impiissimum enim est, in-nascibilem Deum eum dici, qui ad consolationem nostram sit missus a Filio. Si quis, sicuti nos docuit Dominus, non alium dicat Paraclitum a Filio; dixit enim, *Et alterum Paraclitum mittet vobis Pater, quem rogabo eum (Joan. xiv, 16),* anathema sit. A Filio Paraclitum missum meminimus, et in principio hoc fides ipsa exposuit. Sed quia frequenter Filius per indifferentis naturæ virtutem opera sua opera Patris esse dixit, dicens, *Ego opera Patris mei facio (Joan. x, 37),* missurus quoque Paraclitum, sicuti frequenter spondit, interdum eum et mittendum dixit a Patre, dum omne quod ageret, pie referre est solitus ad Patrem. Ex quo hæretici occasionem frequenter arripiunt, ut ipsum esse Filium Paraclitum dicant: cum in eo quod alium Paraclitum mittendum a Patre sit precaturus, differentiam missi rogantisque significet. Si quis Spiritum sanctum partem dicit Patris vel Filii, anathema sit. Stultitia hæretici furoris hæc coegit scripto referre, non quæstio. Nam cum Spiritus sancti nomen habeat suam significationem, et Spiritus sanctus paraclitus habeat substantiæ suæ et officium et ordinem, et cum indemutabilis Pater et Filius ubique prædicetur, quomodo pars esse aut Patris aut Filii Spiritus sanctus asseretur? Sed quia sicut inter cætera insaniarum genera etiam hoc quoque proferri ab impiis solet, idcirco a sanctis debuit improbari. Si quis Patrem et Filium et Spiritum sanctum tres dicit deos, anathema sit.

Ambrosius, quod Spiritus sanctus non transeat de loco ad locum cum a Patre et Filio procedit, in libro primo quem scripsit ad Gratianum imperatorem (Cap. x) sic docet:

Etenim si de loco procedit Spiritus, et ad locum transit, et ipse Pater in loco invenitur, et Filius, si de loco exit quem Pater mittit aut Filius, utique de loco transiens Spiritus atque progrediens, et Patrem sicut corpus secundum impias interpretationes relinquere videtur et filium. Hoc secundum eos loquor qui putant quod habeat Spiritus descensorium motum. Sed neque in loco aliquo Pater circumscribitur, qui est super omnia, non solum corporeæ naturæ, sed etiam invisibilis creaturæ. Neque Filius suorum operum locis temporibusque concluditur, qui super omnem est creaturam, totius opifex creaturæ. Neque spiritus veritatis, ut pote Dei spiritus, circumscribitur aliquibus finibus corporalibus, qui cum sit incorporeus, omnem intelligibilem substantiam creaturæ inenarrabili divinitatis plenitudine supereminet, spirandi ubi velit, et inspirandi quomodo velit, habens super omnia potestatem. Non ergo quasi ex loco mittitur spiritus, aut quasi ex loco procedit quando procedit ex Filio; sicut ipse Filius cum dicit, *de Patre processit et veni (Joan. viii,*

42), omnes interfecit opiniones quæ ex loco ad locum possunt sicut in aliquibus corporalibus æstimari. Similiter eum aut intus aut foris legimus Deum esse, non utique Deum, aut intra aliquid corpus includimus, aut ab aliquo corpore separamus: sed alta hoc et inenarrabili æstimatione pensantes, divinæ naturæ intelligimus arcanum. Denique ita Sapientia ex ore Altissimi prodixisse se dicit, ut non extra Patrem sit, sed apud Patrem, quia *Verbum erat apud Deum* (Joan. 1, 1). Nec solum apud Patrem, sed etiam ex Patre; dicit enim, *Ego in Patre, et Pater in me* (Joan. 1, 38). Sed neque cum de Patre exit, quasi de loco recedit, aut quasi corpus a corpore separatur; neque dum in Patre est, quasi in corpore tanquam corpus includitur. Spiritus quoque sanctus, cum procedit a Patre et Filio, non separatur a Patre, non separatur a Filio. Quemadmodum enim separari potest a Patre qui spiritus oris ejus est? quod utique et æternitatis indicium, et divinitatis exprimit unitatem. Est ergo et manet semper qui oris est spiritus: sed descendere videtur etiam, cum illum recipimus ut habitet in nobis, ne nos simus a gratia ejus alieni. Nobis descendere videtur, non quod ille descendat, sed quod ad illum animus noster ascendat. De quo plenius diceremus, nisi meminissemus in libris jam superioribus positum quod et Pater dixerit, *Venite, descendamus, et confundamus linguas eorum* (Gen. 11, 7); et Filius dixerit, *Qui diligit me, sermonem meum servabit, et Pater diligit eum, et ad eum veniemus, et apud eum mansionem faciemus* (Joan. 14, 23). Sic igitur venit Spiritus, quemadmodum venit Pater; quia ubi Pater est, ibi est et Filius, et ubi Filius est, ibi est et Spiritus. Non ergo discrete venire æstimandus est Spiritus sanctus. Venit autem non de loco ad locum, sed a dispositione constitutionis ad salutem redemptionis, a gratia vivificationis ad gratiam sanctificationis, ut de terris ad cælum, de injuria ad gloriam, de servitio ad regnum transferat. Sic ergo venit Spiritus, quemadmodum venit Pater. Dixit enim Filius, *Ego et Pater veniemus, et mansionem apud eum faciemus*. Nunquid corporaliter Pater venit? Sic ergo et Spiritus venit, in quo, cum venit, et Patris et Filii plena præsentia est. Quis autem potest a Patre et Filio Spiritum separare, cum vel appellare Patrem et Filium sine Spiritu non queamus? *Nemo enim dicit Dominum Jesum, nisi in Spiritu sancto* I Cor. 12, 3). Ergo si appellare Dominum Jesum sine Spiritu non possumus, utique sine spiritu prædicare non possumus. Si autem et angeli prædicant Dominum Jesum, quem nemo potest sine Spiritu prædicare, et in ipsis ergo sancti Spiritus munus operatur. Probavimus igitur, unam præsentiam esse, unam gratiam esse Patris et Filii et Spiritus sancti, quæ tam cælestis atque divina est, ut propterea agat gratias Filii Patri dicens: *Confiteor tibi, Pater Domine cæli et terræ, qui abscondisti hæc a sapientibus et prudentibus, et revelasti illa parvulis* (I. q. 1, 21).

A *Item idem in libro tertio (Cap. 1), quod Spiritus sanctus a Patre sit missus et Filio, ubi missio processio intelligitur.*

Spiritum quoque et Pater misit et Filius. Pater misit, quia scriptum est, *Paraclitus autem ille Spiritus, quem mittet Pater in nomine meo* (Joan. 14, 26). Filius misit, quia dixit, *Cum venerit autem Paraclitus, quem ego mittam vobis a Patre meo spiritum veritatis* (Joan. 15, 26). Si ergo se invicem Filius et Spiritus mittunt sicut Pater mittit, non subjectionis injuria, sed communis potestatis est (Cap. 2). Nec solum misit Pater Filium, sed etiam dedit, sicut ipse se Filius dedit. Lectum est enim, *Gratia vobis et pax a Deo Patre nostro, et Domino Jesu Christo, qui se dedit pro peccatis nostris* (Gal. 1, 3). Si subjectum in eo putant fuisse, quia missus est, gratiæ esse negare non possunt, quia datus est. Datus est autem a Patre, ut Isaias dixit, *Puer natus est nobis, filius datus est nobis* (Isa. 9, 6). Datus est autem, audeo dicere, et a Spiritu qui missus est a Spiritu. Cum enim non desinerit a quo datus sit, ostendit datam gratiam Trinitatis. Cum autem ipse se Filius dederit, utique non potuit ipse sibi secundum divinitatem esse subjectus. Ergo non potuit divinæ subjectionis esse quod datus est. Datus est autem et Spiritus sanctus, quia lectum est, *Rogabo Patrem, et alium Paraclitum dabit vobis* (Joan. 14, 16), et Apostolus ait, *Quapropter qui hæc spernit, non hominem spernit, sed Deum qui dedit Spiritum suum in nobis* (I Thess. 5, 8). Isaias quoque et Spiritum datum ostendit, et Filium. Sic, inquit, *dicit Dominus qui fecit cælum et fixit illud, qui solidavit terram et quæ in ea sunt, et dat populo qui super eam spiritum, et spiritum calcantibus eam* (Isai. 42, 5); et ad Filium, *Ego Dominus Deus qui vocavi te in æquitate, et tenebo manum tuam, et confortabo te et dedi te in testamentum generis mei, in lucem gentium, aperire oculos cæcorum, educere de vinculis alligatos* (Ibid. 42, 6). Cum ergo Filius missus et datus sit, Spiritus quoque datus et missus sit, habent utique unitatem divinitatis, quia habent operis unitatem. Unde etiam digitus Dei appellatus est Spiritus.

Item idem in eodem libro (Cap. 20), quod fluvius de sede Dei et agni procedens Spiritus sanctus sit, ubi intelligitur ejus a Patre Filioque processio.

Habet ergo Spiritus quod habet Christus: habet igitur quod habet Deus, quia omnia quæ habet Pater, habet et Filius, ideoque dixit: *Omnia quæ habet Pater, mea sunt* (Joan. 16, 15). Nec illud mediocre, quod de throno Dei exire fluvium legitimus. Sicut enim habes dicente Joanne evangelista: *Et ostendit mihi flumen aquæ vivæ, splendidum tanquam crystal- lum, procedens de sede Dei et agni, et in medio plateæ ejus, et ex utraque parte lignum vitæ faciens fructus duodecim per singulos menses reddentes fructum suum, et folia ligni ad medicinam omnium gentium* (Apoc. 22, 1). Hic est utique fluvius de Dei sede procedens, hoc est Spiritus sanctus, quem bibit qui credit in Christum, sicut ipse ait, *Si quis sitit, veniat ad me et bibat; qui credit in me, sicut dixit Scriptura,*

flumina de ventre ejus fluent aqua viva: hoc autem A
dixit de Spiritu (Joan. vii, 37). Ergo flumen est
Spiritus.

Illum sicut et a Patre procedere Hieronymus in libro
Didymi (Lib. ii, eub init.), quem de Græco in La-
tinum transtulit, quod Spiritus sanctus a Patre egre-
diatur et a Filio mittatur, non secundum angelorum,
prophetarum et apostolorum ministerium, sed ut a
sapientia Dei Spiritum Dei mitti decet, sic docet;
ex quo conficitur et a Filio.

Cum ergo Spiritus sanctus, similiter ut Pater et
 Filius, mentem et interiorem hominem inhabitare
 doceatur, non dicam inaptum, sed impium est eum
 dicere creaturam. Disciplinas quippe, virtutes dico
 et artes, et his contrarias perturbationes, et imperi-
 tias, et affectus, in animabus habitare possibile est,
 non tamen ut substantivas [aliqui libri, substantias], B
 sed ut accedentes: creatam vero naturam in sensu
 habitare impossibile est. Quod si verum est, et Spi-
 ritus sanctus, abque ulla ambiguitate subsistens,
 anime est habitator et cordis, nulli dubium est, quisi
 cum Patre et Filio credi debeat increatus. Ex omni-
 bus igitur quæ præcedens sermo disseruit, incorru-
 ptibilis et sempiternus secundum naturam Patris et
 Filii Spiritus sanctus demonstratus, universam de
 se ambiguitatem abstulit, et suspicionem ne unus
 de creatis substantiis existimetur is qui spiritus Dei
 sit, quem exire de Patre Salvatoris in Evangelio
 verba declarant. Cum venerit, inquit, consolator, quem
 ego mittam vobis, Spiritum veritatis qui de Patre egre-
 ditur, ipse testimonium dabit de me (Joan. xv, 26).
 Consolatorem autem venientem Spiritum sanctum
 dicit, ab operatione ei nomen imponens, quia non
 solum consolatur eos quos se dignos esse repererit,
 et ab omni tristitia et perturbatione reddit alienos,
 verum incredibile quoddam gaudium et hilaritatem
 eis tribuit, in tantum ut possit quis, Deo gratias re-
 ferens quod tali hospite dignus habeatur, dicere,
 Dediti lætitiā in corde meo (Psal. iv, 7). Sempit-
 erna quippe lætitia in eorum corde versatur, quo-
 rum Spiritus sanctus habitator est. Iste Spiritus con-
 solator a Filio mittitur, non secundum angelorum,
 et prophetarum, et apostolorum ministerium, sed
 ut mitti decet a sapientia et veritate spiritum Dei,
 indivisam habentem eum eadem sapientia et veritate
 [aliqui libri, cum Patre et Filio] substantiam.

Item idem in eodem libro, post pauca.

Licet enim ex Deo frequenter se dicat exisse Sal-
 vator, proprietatem tamen, et, ut ita dicam, familia-
 ritatem, de qua sæpe tractavimus, ex vocabulo magis
 sibi Patris assumens dicit, *Ego in Patre, et Pater*
in me (Joan. xiv, 11), et alibi, *Ego et Pater*
unum sumus (Joan. x, 30), et multa his similia, quæ
 in Evangelio observans lector inveniet. Iste ergo
 Spiritus sanctus, qui de Patre egreditur, testifica-
 bitur, inquit Dominus, de me (Joan. xv, 26), testi-
 monium simile ferens ei Patris testimonio, de quo
 vit, *testimonium dicit de me qui me misit Pater (Joan.*
xv, 18). Mittente autem Filio Spiritum veritatis,
 quem consolatorem vocavit, simul mittit et Pater:

neque enim Pater Filio mittente non mittit, cum
 eadem voluntate Patris et Filii Spiritus veniat; Sal-
 vatore quoque per prophetam loquente, sicut mani-
 festum esse poterit ei qui totum perlegerit locum,
Et Dominus misit me, et Spiritus ejus (Isa. XLVIII,
16). Siquidem non solum Filium, sed Spiritum misit
 Deus. Sed et apostolus loquitur, *Quæ nunc annun-*
tiata sunt vobis per eos qui evangelizaverunt vos san-
cto Spiritu misso de cælis (I Petr. i, 12). Et in Sa-
 pientia, quæ inscribitur Panaretos, ab his qui divina
 charismata consecuti sunt, vox gratias Deo referens
 destinatur: *Quæ autem in cælis sunt quis investigabit?*
voluntatem autem tuam quis cognovit, nisi quod tu
dedisti sapientiam, et Spiritum sanctum tuum misisti
de excelsis, et sic correctæ sunt semitæ eorum qui su-
per terram erant, et placita tibi edocti sunt homines
(Sap. ix, 16). Et in præsentī siquidem lectione, non
 sola sapientia Dei, id est unigenitus Filius ejus, da-
 tur a Patre, sed et Spiritus sanctus mittitur. In ipso
 quoque Evangelio dari prædicatur a Patre, et mitti
 Spiritus sanctus, Salvatore dicente: *Et ego rogabo*
Patrem meum, et alium Paraclitum dabit vobis, ut
sit vobiscum in æternum, spiritum veritatis (Joan. xiv,
16); et iterum: *Paraclitus autem Spiritus sanctus,*
quem mittet Pater in nomine meo, ille vos docebit
omnia (Ibid. v, 26). Nam et in his sermonibus alium
 Paraclitum dare dicitur Pater, non autem alium ab
 eo qui a Filio mittitur, secundum illud, *Cum autem*
venerit ille Paraclitus, quem mittam vobis a Patre,
Spiritum veritatis (Joan. xv, 26), quem alium para-
 clitum nominavit, non juxta naturæ differentiam,
 sed juxta operationis diversitatem.

Item idem in eodem opere (Lib. ii), post pauca.

Quia ergo Spiritus sanctus in nomine Filii a Patre
 mittitur, habens Filii proprietatem secundum quod
 Deus est, non tamen filietatem, ut filius ejus sit,
 ostendit qua unitate sit junctus ad Filium; unde et
 Filii dictus est spiritus, per adoptionem suam filios
 faciens eos qui se recipere voluissent. *Quia enim*
estis, inquit, filii Dei, misit Pater spiritum Filii sui
in corda vestra, clamantem abba Pater (Gal. iv, 6).
 Iste autem Spiritus sanctus, qui venit in nomine Filii
 missus a Patre docebit omnia eos qui in fide Christi
 perfecti sunt. Omnia autem illa quæ spiritalia sunt
 et intellectualia, et ut breviter universa concludam,
 omnia veritatis et sapientiæ sacramenta. Docebit
 vero, non quasi doctor et magister disciplinæ, quam
 aliunde est consecutus: si quidem hoc eorum est,
 qui sapientiam et artes aliquas industria studioque
 didicere: sed quasi ipse ars atque doctrina, et sapientia
 veritatisque spiritus, invisibiliter menti insi-
 nuans scientiam divinorum.

Item idem in eodem opere (Lib. ii), post pauca.

Deinde interpretationem inferens quomodo dixisset,
de meo accipiet, protinus subjecit: Omnia quæ
habet Pater mea sunt: propterea dixi, de meo acci-
pient et annuntiabit vobis (Joan. xvi, 15). Quodam
 modo loquens, Licet a Patre procedat spiritus veri-

tatis, et deus Spiritum sanctum petentibus se, tamen quia omnia quæ habet Pater mea sunt, et iste ipse spiritus Patris meus est, et de meo accipiet. Cave autem, cum ista dicuntur, ne prava intelligentia labaris in vitium, et putes rem esse aliquam et possessionem, quæ a Patre habeatur ac Filio. Verum, quæ habet Pater juxta substantiam, id est eternitatem, immutabilitatem, incorruptionem, immortalitatem, bonitatem de se et in se subsistentem, hæc eadem habet et Filius : et ut plus inferam, quicquid Filius ipse subsistit, et quæcunque sunt Filii, hæc eadem habet et Pater.

Item idem in eodem opere (Lib. II sub finem).

Vos autem, ait, haud dubium quin discipulis Christi, qui sapientiam Spiritus suscepistis, et vitam et pacem, *non estis in carne* (Rom. VIII, 9). Id est in carnis operibus, neque enim ejus opera perpetratis, siquidem spiritum Dei habetis in vobis. Idem autem spiritus Dei et spiritus Christi est, adducens et copulans eum qui se habuerit Domino Jesu Christo ; unde in sequentibus scribitur : *Si quis autem spiritum Christi non habet, hic non est ejus* (Ibid.). Rursum in presenti discimus societatem, quam habet Spiritus sanctus ad Christum et ad Deum. Sed et in epistola Petri Spiritus sanctus esse Christi spiritus comprobatur, *Scrutantes, inquit, et exquirentes*, id est prophætæ de quibus ei fuerat sermo superior, *in quod aut quale tempus significabat is qui in eis erat spiritus Christi, testificans in Christo passiones, et ea quæ post erant secutura decreta, in quibus revelatum est, quia non sibi, sed nobis ministrabant ea quæ nunc annuntiata sunt vobis per Spiritum sanctum* (I Pet. I, 11). Iste autem Spiritus sanctus dictus est et spiritus Dei non in presenti tantum sermone, sed et in aliis locis quamplurimis, ut ibi : *Ea quæ Dei sunt nemo novit nisi spiritus Dei* (I Cor. II, 11). Deinde sequitur post hoc, quod ait : *Si quis autem spiritum Christi non habet, hic non est ejus* (Rom. VIII, 9), et infertur, *si autem Christus in vobis, et manifestissime demonstratur inseparabilem esse Spiritum sanctum a Christo, quia ubicunque Spiritus sanctus fuerit, ibi et Christus est, et undecunque Christi spiritus discesserit, inde pariter recedit et Christus. Si quis enim spiritum Christi non habet, hic non est ejus* : cui conjuncto si quis contrarium assumat, dicere potest : Si quis Christi est, ita ut Christus in eo sit, in hoc spiritus Dei est. Hoc autem idem et de Deo Patre similiter usurpandum. Si quis spiritum Dei non habet, iste non est ejus. Cui rursus contrarium quis assumet dicens. Si quis Dei est, in hoc spiritus Dei est ; unde scribitur : *Nescitis quia tempus Dei estis, et spiritus Dei habitat in vobis* (I Cor. III, 16) ? Et in Joannis Epistola, in hoc cognoscitur Deus habitans in quibusdam, cum manserit in eis spiritus quem dedit eis. Ex quibus omnibus indissociabilis et indiscreta Trinitatis substantia demonstratur.

Item idem in eodem opere (Lib. III in fine), post pauca.

Cum igitur sancta Scriptura amplius de Trinitate

non dicat, nisi Deum Patrem esse Salvatoris, et Filium generatum esse a Patre, hoc tantummodo debemus sentire quod scriptum est, et ostenso quod Spiritus sanctus increatus sit, consequenter intelligere quod cujus non est creata substantia, recte Patri Filioque societur. Hæc juxta eloquii nostri paupertatem in presenti dicta sufficiant.

Augustinus, quod Spiritus sanctus a Patre Filioque procedat, in libro quem scripsit contra Maximinum hæreticum (Lib. III, cap. 17, in fine), sic ait :

Magnum aliquid sane tibi dicere videris, quia dicis, Filius erat in principio antequam aliquid esset, Pater vero ante principium. Ubi legisti ut hoc crederes ? unde præsumpsisti ut hoc diceres ubi nec auctoritas ulla nec ratio est ? Quid est enim, ante principium ? quandoquidem quidquid ante esset, hoc esset principium. Si ergo Pater ante principium est, ante seipsum est, quia et ipse principium est. Quid est autem, *In principio erat Verbum* (Joan. I, 1), nisi in Patre erat Filius ? et ipse Filius interrogatus a Judæis quis esset, respondit, *principium qui et loquor vobis* (Joan. VIII, 25). Pater ergo principium, non de principio, Filius principium de principio. Sed utrumque simul, non duo sed unum principium. Sicut Pater Deus et Filius Deus, ambo autem simul non duo dii, sed unus Deus. Nec Spiritum sanctum de utroque procedentem negabo esse principium. Sed hæc tria simul sicut unum Deum, ita unum dico esse principium.

Item idem in eodem libro (Lib. III, cap. 9).

Quæris a me, si de substantia Patris est Filius, de substantia Patris est etiam Spiritus sanctus, cur unus Filius sit, et alius non sit Filius ? Ecce respondeo, sive capias, sive non capias. De Patre est Filius, de Patre est Spiritus sanctus : sed ille genitus, iste procedens : ideo ille Filius est Patris de quo genitus est, iste autem Spiritus utriusque, quoniam de utroque procedit. Sed ideo cum de illo loqueretur, ait *de Patre procedit* (Joan. XV, 26), quoniam Pater processionis ejus est auctor, qui talem Filium genuit, et gignendo ei dedit ut etiam de ipso procederet Spiritus sanctus. Nam nisi procederet et de ipso, non diceret discipulis : *Accipite Spiritum sanctum* (Joan. XX, 22), eumque insufflando daret, ut a se quoque procedere significans, aperte ostenderet flando, quod spirando dabat occulte. Quia ergo, si nasceretur non tantum de Patre, nec tantum de Filio, sed de ambobus utique nasceretur, sine dubio Filius diceretur amborum : ac per hoc, quia Filius amborum nullo modo est, non oportuit nasci eum de ambobus : amborum est ergo Spiritus sanctus procedendo de ambobus. Quid autem inter nasci et procedere intersit, de illa excellentissima natura loquens explicare quis potest ? Non omne quod procedit nascitur, quamvis omne procedat quod nascitur : sicut non omne quod bipes est, homo est, quamvis bipes sit omnis qui homo est. Hæc scio, distinguere autem inter illam generationem et hanc processionem nescio, non valéo, non sufficio : ac per hoc,

quia et illa et ista est ineffabilis, sicut propheta de A Filio loquens ait: *Generationem ejus quis enarrabit (Isa. LIII, 8)?* ita de Spiritu sancto verissime dicitur, processionem ejus quis enarrabit? Satis sit ergo nobis, quia non est a se ipso Filius, sed ab illo de quo natus est: non est a se ipso Spiritus sanctus, sed ab illo de quo procedit, et quia de utroque procedit, sicut jam ostendimus, unde et spiritus Patris dictus est, ubi legitur: *Si autem spiritus ejus qui suscitavit Christum a mortuis habitat in vobis (Rom. VIII, 11).* Et spiritus Filii, ubi legitur: *Qui autem spiritum Christi non habet, hic non est ejus (Rom. VIII, 9).* Non enim duo sunt Spiritus sancti, tanquam singuli singulorum, unus Patris et alter Filii, sed unus potius Patris et Filii, de quo uno Spiritu scriptum est: *Etenim in spiritu uno nos omnes in unum corpus baptizati sumus, sive Judæi, sive Græci, sive servi, sive liberi, et omnes unum spiritum potavimus (I Cor. XII, 13);* et alio loco: *Unum corpus, et unus spiritus (Ephes. IV, 4).* Quid ergo hæc Trinitas, nisi unius ejusdemque substantiæ est? quandoquidem non de aliqua materia, vel de nihilo est Filius, sed de quo est genitus: itemque Spiritus sanctus, non de aliqua materia, vel de nihilo, sed inde est unde procedit.

*Item idem in libro de Incarnatione Domini *.*

Spiritum quoque sanctum, non ingentum, neque genitum, sed ex Patre Filioque procedentem, eo quod Patris et Filii sit spiritus, et ipse consubstantialis et coæternus ambobus; nec alium fuisse Spiritum sanctum quem insufflans dedit, et alium quem post ascensionem suam misit. Unus enim spiritus Dei spiritus Patris et Filii Spiritus sanctus, idem Deus qui operatur omnia in omnibus, ita ut perfecta credatur Trinitas propter proprietatem personarum, et unus Deus propter inseparabilem Trinitatem.

Item idem, in libro [S. Fulgentii] expositionis fidei ad Petrum (cap. 4).

Sicut ergo nec Filius posterior aut minor est Patre, nec Spiritus sanctus posterior aut minor est Filio; æternum quippe et sine initio est quod Filius de Patris natura natus existit, et æternum ac sine initio est quod Spiritus sanctus de natura Patris Filioque procedit. Ob hoc ergo tres unum recte credimus et dicimus Deum, quia una prorsus æternitas, D una immensitas, et una naturaliter est trium personarum divinitas. Teneamus igitur Patrem et Filium, et Spiritum sanctum unum esse naturaliter Deum: neque tamen ipsum Patrem esse qui Filius est, neque Filium ipsum esse qui Pater est, neque Spiritum sanctum ipsum esse qui Pater aut Filius est: una enim est Patris et Filii et Spiritus sancti essentia, quam Græci οὐσία vocant.

Item idem in eodem opere, post pauca (cap. 1 in fine).

In illa igitur sancta Trinitate, quod ideo a nobis repetitur toties, ut vestro cordi tenacius infigatur,

* In Appendice ad tom. IV S. Augustini sunt libri duo de Incarnatione Verbi; at in iis non leguntur hæc quæ a Theodulfo citantur.

unus est Deus Pater, qui solus essentialiter de se ipso unum Filium genuit, et unus Filius, qui de uno Patre solus est essentialiter genitus, et unus Spiritus sanctus, qui solus essentialiter de Patre Filioque procedit: hoc autem totum una persona non posset, id est et gignere se, et nasci de se, et procedere de se. Quia igitur aliud est genuisse quam natum esse, aliudque est procedere quam genuisse, vel natum esse, manifestum est quoniam alius est Pater, alius Filius, alius Spiritus sanctus.

Item idem similiter in eodem opere (cap. 2 in princip.).

Neque enim in illa Trinitate proprium esset solius Patris, quod non est natus ipse, sed unum Filium genuit: neque proprium solius Filii, quod non genuit ipse, sed solus de Patris essentia natus est: neque proprium Spiritus sancti, quod nec natus est ipse, nec genuit, sed solus de Patre Filioque incommutabili æternitate ^b procedit.

Item idem in eodem opere (cap. 11).

Firmissime tene, et nullatenus dubites, eundem Spiritum sanctum, qui Patris et Filii unus spiritus est de Patre et Filio procedere. Dicit enim Filius: *Cum venerit spiritus veritatis, qui a Patre procedit (Joan. XV, 26):* ubi suum esse spiritum docuit, quia ipse est veritas. De filio quoque procedere Spiritum sanctum, prophetica atque apostolica nobis doctrina commendat. Isaias enim dicit de filio: *Percutiet terram virga oris sui, et spiritu labiorum suorum interficiet impium (Isa. XI, 4),* de quo et Apostolus ait: *Quem interficiet Dominus Jesus spiritu oris sui (II Thess. II, 8).* Quem etiam ipse unicus [Edd. add. Dei] Filius spiritum oris sui esse significat [Edd., significans], post resurrectionem suam insufflans in discipulos suos, *Accipite, ait, Spiritum sanctum (Joan. XX, 22).* De ore vero Domini Jesu ait Joannes in Apocalypsi, quia *gladius utrinque acutus (Apoc. I, 16).* Ipse vero spiritus oris ejus, ipse est gladius qui de ore ejus procedit [Edit., gladius utraque parte acutus procedebat]

Item idem, in disceptatione (118, inter epistolas Augustini) quam habuit contra Pascentium comitem Arianorum, præsentem Laurentio iudice ab utroque partibus electo.

Ecce quid est οὐνοῦρον, quod exprobratur injuste. Non enim verbum solum, sed et res in verbo est: nec solus sermo sonans auribus, sed substantia una est Dei credenda in mentibus. Si enim in hominibus credentibus in se totus Deus credendus est habitare, quomodo Filium totum in se Patre, aut Filium Patrem non credatur excipere? ac per hoc ipse in Patre, et Pater in eo manet, et ex Patre vel Filio [Editi Aug., Patre ex Filio] sanctus credendus est Spiritus non solum processisse, sed semper ad peragenda opera Trinitatis omnino procedere.

^b Editi Fulgentii omittunt, *incommutabili æternitate.*

Item idem, quod Spiritus sanctus in Patre et Filio sit, sic dicit in libro quem scripsit contra Paganos, Judæos, Manichæos, Sabellianos, et Arianos.

Diximus de Patre et Filio quod potuimus, et quantum potuimus, si tamen aliquid digne potuimus: de Spiritu sancto tacuimus, sed non cum præterivimus [Edd., separavimus]. Quidquid enim de Patre et Filio diximus, etiam de Spiritu sancto diximus. Est enim in illis et cum illis æqualis unus et verus Deus, non minor aut tertius Deus. Quid adhuc [Nova edit. Aug., aliud] dicam fatigatis fatigatus? Qui Spiritum sanctum a Patre et Filio æternitate et substantia vel communione separat, eumque negat Spiritum esse Patris et Filii, plenus est spiritu immundo, vacuus est Spiritu sancto. Ideo enim dicitur *Deus charitas* (1 Joan. iv, 8), quia partibus non dividit unitatem, sed ineffabiliter coagulat Trinitatem. Ipsa est enim Trinitas unus Deus, turris fortitudinis a facie inimici, qui in se credentes custodit in sæcula sæculorum.

Item idem, quod Spiritus sanctus et Patris sit et Filii, et Patri et Filio cœqualis, consubstantialis, et cœternus, in libro primo (Cap. 4) de Trinitate quæ Deus est, sic docet.

Omnes quos legere potui, qui ante me scripserant de Trinitate, quæ Deus est, divinatorum librorum veterum et novorum catholici tractatores, hoc intenderunt secundum Scripturas docere, quod Pater, et Filius, et Spiritus sanctus unius ejusdemque substantiæ inseparabili æqualitate divinam insinuant unitatem, ideoque non sint tres dii, sed unus Deus, quamvis Pater Filium genuerit, et ideo Filius non sit qui Pater est, Filiusque a Patre sit genitus, et ideo Pater non sit qui Filius est, Spiritus sanctus nec Pater sit nec Filius, sed tantum Patris et Filii Spiritus, Patri et Filio etiam ipse cœqualis, et ad Trinitatis pertinens unitatem.

Item idem in eodem libro (Cap. 8), quod Spiritus sanctus inseparabiliter Patris et Filii, quod cum ita sit, magnæ dementiae est illum a Patre et Filio procedere non profiteri.

Denique propter ipsam inseparabilitatem sufficienter aliquando nominatur, vel Pater solus, vel Filius solus adimpletur nos lætitia cum vultu suo; nec inde separatur utriusque Spiritus, id est Patris et Filii spiritus. Qui Spiritus sanctus proprie dicitur *spiritus veritatis, quem hic mundus accipere non potest* (Joan. xiv, 17). Hoc est enim plenum gaudium nostrum, quæ amplius non est, frui Trinitate Deo, ad cujus imaginem facti sumus. Propter hoc aliquando ita loquitur de Spiritu sancto, tanquam solus ipse sufficere ad beatitudinem nostram: et ideo solus sufficit, separari a Patre et Filio non potest; sicut Pater solus sufficit, quia separari a Filio et Spiritu sancto non potest: et Filius ideo sufficit solus, quia separari a Patre et Spiritu sancto non potest.

Item idem in libro tertio (In præmio), quod Spiritus sanctus a Patre Filioque missus sit.

Cum enim ad id ventum esset, ut vellemus osten-

dere, non ideo minorem Patre Filium, quia ille misit, hic missus est, nec ideo minorem utroque Spiritum sanctum, quia et ab illo et ab illo missus in Evangelio legitur, suscepimus hoc quærere, cum illuc missus sit Filius ubi erat, quia in hunc mundum venit, et in hoc mundo erat, cum illuc etiam Spiritus sanctus ubi et ipse erat, quoniam *spiritus Domini replevit orbem terrarum, et hoc quod continet omnia scientiam habet vocis* (Sap. i, 7).

Item idem aperte edocet quod Spiritus sanctus et a Filio sicut et a Patre procedat, in ejusdem operis libro quarto (Cap. 20).

Pater cum ex tempore a quoquam cognoscitur, non dicitur missus: non enim habet de quo sit, aut ex quo procedat. Sapientia quippe dicit: *Ego ex ore Altissimi prodii* (Eccli. xxiv, 5), et de Spiritu sancto dicitur, *a Patre procedit* (Joan. xv, 26), Pater vero a nullo. Sicut ergo Pater genuit, Filius genitus est, ita Pater misit, Filius missus est. Sed quemadmodum qui genuit et qui genitus est, ita et qui misit et qui missus est, unum sunt, quia Pater et Filius unum sunt: ita etiam Spiritus sanctus unum cum eis est, quia hæc tria unum sunt. Sicut enim natum esse est Filio, a Patre esse, ita mitti est Filio, cognosci quod ab illo sit: et sicut Spiritui sancto donum Dei esse, est a Patre procedere, ita mitti, est cognosci quod ab illo procedat. Nec possumus dicere quod Spiritus sanctus et a Filio non procedat; neque enim frustra idem Spiritus et Patris et Filii spiritus dicitur. Nec video quid aliud significare voluerit, cum sufflans in faciem discipulorum ait: *Accipite Spiritum sanctum* (Joan. xx, 22). Neque enim status ille corporeus, cum sensu corporaliter tangendi procedens ex corpore, substantia Spiritus sancti fuit, sed demonstratio per congruam significationem, non tantum a Patre, sed et a Filio procedere Spiritum sanctum. Quis enim dementissimus dixerit, alium fuisse Spiritum sanctum, quem sufflans dedit, et alium quem post ascensionem suam misit? Unus enim spiritus est, spiritus Dei, spiritus Patris et Filii, Spiritus sanctus, qui operatur omnia in omnibus.

Item idem in libro sexto (Cap. 10), quod Spiritus sanctus Filii Patrisque suavitas: unde qui negat eum ab utroque procedere, consequens est ut neget suavitatem a Patre et Filio procedere.

Ille ergo dilectio, delectatio, felicitas vel beatitudo; ita si tamen aliqua humana voce digne dicitur, usus ab illo appellatus est breviter, et est in Trinitate Spiritus sanctus, non genitus, sed genitoris genitique suavitas, ingenti largitate atque ubertate perfundens omnes creaturas præcepta earum, ut ordinem suum teneant, et locis suis acquiescant. Hæc igitur omnia quæ arte divina facta sunt, et unitatem quandam in se ostendunt, et speciem, et ordinem. Quidquid enim harum est, et unum aliquid est.

Item idem in libro decimo quinto (Cap. 17), quod Spiritus sanctus a Patre Filioque procedat.

Nescio cur non sicut sapientia et Pater dicitur et

Filius, et Spiritus sanctus, et simul omnes non tres, sed una sapientia: ita et charitas et Pater dicatur et Filius et Spiritus sanctus, et simul omnes una charitas. Sic enim et Pater Deus, et Filius Deus, et Spiritus sanctus Deus, et simul omnes unus Deus. Et tamen non frustra in hac Trinitate non dicitur Verbum Dei nisi Filius, nec donum Dei nisi Spiritus sanctus, nec de quo genitum est Verbum, et de quo procedit principaliter Spiritus sanctus, nisi Deus Pater. Ideo autem addidi, principaliter, quia et de Filio Spiritus sanctus procedere reperitur: sed hoc quoque illi Pater dedit, non jam existenti, et nondum habenti, sed quidquid unigenito Verbo dedit, gignendo dedit. Sic ergo eum genuit, ut etiam de illo donum commune procederet, et Spiritus sanctus spiritus esset amborum. Non est igitur accipienda transeunt, sed diligenter intuenda inseparabilis Trinitatis ista distinctio.

Item idem in eodem libro (Cap. 26).

Deinde in illa summa Trinitate quæ Deus est, intervalla temporum nulla sunt, per quæ possit ostendi aut saltem requiri, utrum prius de Patre natus sit Filius, et postea de ambobus processerit Spiritus sanctus, quoniam Scriptura sancta spiritum eum dicit amborum. Ipse est enim de quo dicit Apostolus: *Quoniam autem estis filii, misit Deus spiritum Filii sui in corda nostra (Gal. iv, 6)*; et ipse est de quo dicit idem Filius: *Non enim vos estis qui loquimini, sed spiritus Patris vestri qui loquitur in vobis (Matth. x, 20)*; et multis aliis divinarum eloquiorum testimoniis comprobatur Patris et Filii esse spiritum, qui proprie dicitur in Trinitate Spiritus sanctus. De quo item dicit ipse Filius: *Quem ego mitto vobis a Patre (Joan. xv, 26)*; et in alio loco, *quem mittet Pater in nomine meo (Joan. xiv, 26)*. De utroque autem procedere sic docetur, quia ipse Filius ait: *de Patre procedit*; et cum resurrexisset a mortuis, et apparuisset discipulis suis, insufflavit et ait: *Accipite Spiritum sanctum (Joan. xx, 22)*, ut eum etiam de se procedere ostenderet: et ipse est *virtus quæ de illo exibat*, sicut legitur in Evangelio, *et sanabat omnes (Luc. vi, 19)*. Quid vero fuerit causæ, ut post resurrectionem suam, et in terra prius daret, et de cælo postea mitteret Spiritum sanctum, hoc ego existimo, quia per ipsum donum Dei diffunditur charitas in cordibus nostris, qua dignimus Deum et proximum, secundum duo illa præcepta, in quibus tota lex pendet et prophetæ. Hoc significans Dominus Jesus bis dedit Spiritum sanctum, semel in terra propter dilectionem proximi, et iterum de cælo propter dilectionem Dei

Item idem in eodem libro (Cap. eod.) post pauca.

Nunquid ergo possumus quærere utrum jam processerat de Patre Spiritus sanctus, quando natus est Filius, an nondum processerat, et illo nato de utroque processit, ubi nulla sunt tempora: sicut possumus quærere, ubi invenimus tempora, voluntatem prius de humana mente procedere, ut quæratur quod inventum proles vocetur: quia jam parta [Edd.,

A qua jam parta] seti genita voluntas illa perficitur, eo sine requiescens, ut qui fuerat appetitus quærentis, sit amor fruentis: qui jam de utroque, id est, de gignente mente, et de genita notione, tanquam de parente ac prole procedat. Non possunt prorsus ista ibi quæri, ubi nihil ex tempore inchoatur, ut consequenti perficiatur in tempore. Quapropter qui potest intelligere sine tempore generationem Filii de Patre, intelligat sine tempore processionem Spiritus sancti de utroque: et qui potest intelligere in eo quod ait Filius: *Sicut habet Pater vitam in semetipso, sic dedit Filio vitam habere in semetipso (Joan. v, 26)*, non sine vita existenti jam Filio vitam Patrem dedisse, sed ita eum sine tempore genuisse, ut vita, quam Pater Filio gignendo dedit, cœterna sit vitæ Patris qui dedit: intelligat, sicut habet Pater in semetipso ut de illo procedat Spiritus sanctus, sic dedisse Filio ut de illo procedat idem Spiritus sanctus, et utrumque sine tempore, atque ita dictum Spiritum sanctum de Patre procedere, ut intelligatur quod etiam procedit de Filio de Patre esse et Filio. Si enim quidquid habet de Patre habet Filius, de Patre habet utique ut de illo procedat Spiritus sanctus. Sed nulla ibi tempora cogitantur, quæ habent prius aut posterius, quia omnino ibi nulla sunt. Quomodo ergo non absurdissime Filius diceretur amborum, cum sicut Filio præstat essentiam sine initio temporis, sine ulla mutabilitate naturæ de Patre generatio, ita Spiritui sancto præstat essentiam sine ullo initio temporis, sine ulla mutabilitate naturæ de utroque processio. Ideo enim cum Spiritum sanctum genitum non dicamus, dicere tamen non audemus ingenitum, ne in hoc vocabulo vel duos patres in illa Trinitate, vel duos qui non sunt de alio quispiam suspicetur. Pater enim solus non est de alio, ideo solus appellatur ingenitus, non quidem in Scripturis, sed in consuetudine disputantium, et de re tanta sermonem qualem valuerint proferentium. Filius autem de Patre natus est, et Spiritus sanctus de Patre principaliter, et ipso sine ullo intervallo temporis dante, communiter de utroque procedit. Diceretur autem filius Patris et Filii, si, quod abhorret ab omnium sanorum sensibus, eum ambo genuissent. Non igitur ab utroque est genitus, sed procedit ab utroque amborum spiritus. Verum quia in illa cœterna, et æquali, et incorporali, et ineffabiliter immutabili atque inseparabili Trinitate difficillimum est generationem a processione distinguere, sufficiat interim eis qui extendi non valent in amplius, id quod de hac re in sermone quodam proferendo ad aures populi Christiani diximus, dictumque conscripsimus. Inter cætera enim, eum per Scripturarum sacrarum testimonia docuissim de utroque procedere Spiritum sanctum: Si ergo, inquam, et de Patre et de Filio procedit Spiritus sanctus, cur Filius dixit *de Patre procedit (Joan. xv, 26)*? Cur pater, nisi quemadmodum solet ad eum referre et quod ipsius est, de quo et ipse est. Unde illud est quod ait: *Mea doctrina non est mea, sed ejus qui me*

minist (Joan. vii, 16). Si igitur hic intelligitur ejus doctrina, quam tamen dixit non suam, sed Patris, quanto magis illic intelligendus est et de ipso procedere Spiritus sanctus, ubi sic ait, *de Patre procedit*, ut non diceret de me non procedit? A quo autem habet Filius ut sit Deus, est enim de Deo Deus, ab illo habet utique ut de illo etiam procedat Spiritus sanctus: ac per hoc Spiritus sanctus, ut etiam de Filio procedat sicut procedit de Patre, ab ipso habet Patre. Hic utcumque etiam illud intelligitur, quantum a talibus quales nos sumus intelligi potest, cur non dicatur natus esse, sed potius procedere. Spiritus sanctus, quoniam si et ipse Filius diceretur, amborum utique filius diceretur, quod absurdissimum est. Filius quippe nullus est duorum, nisi patris et matris: absit autem ut inter Deum patrem et Deum filium tale aliquid suspicemur, quia nec filius hominum simul et ex patre et matre procedit: sed cum in matrem procedit ex patre, non tunc procedit ex matre, et cum in hanc lucem procedit ex matre, non tunc procedit ex Patre. Spiritus autem sanctus non de Patre procedit in Filium, et de Filio procedit ad sanctificandam creaturam, sed simul de utroque procedit, quamvis hoc Pater Filio dederit, ut quemadmodum de se, ita de illo quoque procedat. Neque enim possumus dicere quod non sit vita Spiritus sanctus, cum vita Pater, vita sit et Filius: ac per hoc sicut Pater cum habeat vitam in semetipso, dedit et Filio vitam habere in semetipso, sic ei dedit vitam procedere de illo, sicut et procedit de ipso. Hæc de illo sermone in hunc librum transtuli, sed fidelibus non infidelibus loquens. Verum si ad hanc imaginem contuendam, et ad videnda ista quam vera sint, quæ in eorum mente sunt, nec tria sic sunt, ut tres personæ sint, sed omnia tria hominis sunt, quæ una persona est, minus idonei sunt: cur non de illa summa Trinitate, quæ Deus est, credunt potius quod in sacris litteris invenitur, quam poscant liquidissimam reddi sibi rationem, quæ ab humana mente tarda scilicet infirmaque non capitur? Et certe cum inconcusse crediderint Scripturis sanctis tanquam veracissimis testibus, agant orando, et querendo, et bene vivendo, ut intelligant, id est, ut quantum videri potest, videatur mente quod tenetur fide.

Item idem, in homilia super Joannem (Tract. 99 in Joan.).

Hic aliquis forsitan querat, utrum et a Filio procedat Spiritus sanctus. Filius enim solius patris est filius, et Pater solius filii est pater: "Spiritus autem sanctus non est unius eorum spiritus, sed amborum. Habes ipsum Dominum dicentem: *Non enim vos estis qui loquimini, sed spiritus patris vestri qui loquitur in vobis (Matth. xix, 20)*; habes et Apostolum, *Misit Deus, inquit, spiritum Filii sui clamantem in corda nostra (Gal. iv, 6)*. Nunquid duo sunt, alius Patris, alius Filii? Absit, *Unum enim corpus* ait, cum significaret Ecclesiam, moxque addidit, *et unus spiritus (Ephes. iv, 4)*; et vide quomodo illic impleat Trini-

tatem, *Sicut vocati estis, inquit, in una spe vocationis vestræ, unus Dominus*. Hic utique Christum intelligi voluit, restat ut etiam Patrem noninet. Sequitur ergo: *Una fides, unus baptisma, unus Deus et pater omnium, qui super omnes, et per omnes, et in omnibus*. Cum ergo sicut unus Pater et unus Dominus, id est Filius, ita sit et unus Spiritus, profecto amborum est: quandoquidem dicit ipse Christus *Jesus spiritus Patris vestri qui loquitur in vobis*, et dicit Apostolus: *Misit Deus spiritum Filii sui in corda nostra (Matth. x, 20; Gal. iv, 6)*. Habes et alio loco eundem Apostolum dicentem: *Si autem spiritus ejus qui suscitavit Jesum ex mortuis, habitat in vobis. (Rom. viii, 11)*. Hic utique spiritum Patris intelligi voluit, de quo tamen alio loco dicit: *Quisquis autem spiritum Christi non habet, hic non est ejus (Rom. viii, 9)*. Et multa alia sunt testimonia, quibus hoc evidenter ostenditur, et Patris et Filii ipsum esse spiritum, qui in Trinitate dicitur Spiritus sanctus. Nec ob aliud existimo ipsum vocari proprie Spiritum, cum etiam si de singulis interrogemur, non possumus nisi et Patrem et Filium spiritum dicere, quoniam spiritus est Deus, id est, non corpus est Deus, sed spiritus (Joan. iv, 24). Quod ergo communiter vocantur et singuli, hoc proprie vocari oportuit eum, qui non est unius eorum, sed in quo communitas apparet amborum. Cur ergo non credam quod etiam de Filio procedat Spiritus sanctus, cum Filii quoque ipse sit spiritus? Si enim non ab eo procederet, non post resurrectionem se representans discipulis suis insufflasset dicens: *Accipite Spiritum sanctum (Joan. xx, 22)*. Quid enim aliud significavit illa insufflatio, nisi quod procedat Spiritus sanctus et de ipso? Ad hoc pertinet etiam illud quod ait de muliere, quæ fluxum sanguinis patiebatur: *Tetigit me aliquis, ego enim sensi virtutem de me exisse (Luc. viii, 46)*. Nam virtutis nomine appellari etiam Spiritum sanctum, et eo loco clarum est, ubi Angelus dicenti Mariæ, *Quomodo fiet istud quoniam virum non cognosco?* respondit: *Spiritus sanctus superveniet in te, et virtus Altissimi obumbrabit tibi (Luc. i, 34)*: et ipse Dominus promittens eum discipulis ait: *Vos autem sedete in civitate, quoad usque induamini virtute ex alto (Luc. xxiv, 49)*; et iterum, *Accipietis, inquit, virtutem Spiritus sancti supervenientem in vos, et eritis mihi testes (Act. i, 8)*.

Item idem, in libro de Civitate Dei decimo tertio (Cap. 24), quod Spiritus sanctus Patris sit et Unigeniti, et unus amborum: quod cum ita sit, non est dubium illum ab utroque procedere.

Quapropter in eo quod Dominus fecit, quando insufflavit dicens: *Accipite Spiritum sanctum (Joan. xx, 22)*, nimirum hoc intelligi voluit, quod Spiritus sanctus non tantum sit Patris, verum etiam Unigeniti ipsius spiritus. Idem ipse quippe spiritus est et Patris et Filii, cum quo est Trinitas Pater et Filius et Spiritus sanctus, non creatura, sed creator. Neque enim flatus ille corporeus, de carnis ore procedens, substantia erat Spiritus sancti atque natura,

sed potius significatio, qua intelligeremus, ut dixi, A Spiritum sanctum Patri esse Filioque communem, quia non sunt eis singulis singuli, sed unus amborum est.

Fulgentius, quod solus Pater genuerit Filium, solus Filius a Patre genitus sit, solus Spiritus sanctus a Patre Filioque procedat, in libro tertio quem scripsit contra Fabianum sic dicit.

Veraciter quippe profiteamur solum Patrem genuisse, solum Filium de Patre natum esse, veraciter etiam dicimus solum Spiritum sanctum de Patre Filioque procedere.

Item idem in libro quinto contra eundem Fabianum:

Ecce ego in quantum potui, licet breviter, reddidi rationem qua unum Deum dicamus Patrem et Filium B et Spiritum sanctum, et in ipsa Dei imagine ostendi quoddam divinæ agnitionis indicium, in qua quidem imagine, memoria, intelligentia, et voluntas, non habent singulas propriasque personas. Imago quippe est ista, non nata sed facta, non genita sed creata: ad hoc usque, ut sicut in ista una imagine invenitur quædam discretio vocabulorum, sic in illa una divinitate discretio personarum cognoscatur, et naturalis unitas ostendat unum Deum esse Patrem, et Filium, et Spiritum sanctum: personarum vero proprietates demonstret alium esse Patrem, alium Filium, alium Spiritum sanctum; alium autem Patrem, non eo quod Deus est, sed eo quod Pater est; et alium Filium, non eo quod est Deus, sed eo quod Filius est: alium quoque Spiritum sanctum: non eo quod Deus est, sed eo quod et Patris et Filii spiritus est. Alium ergo Patrem quia genuit, alium Filium quia de Patre natus est, et alium Spiritum sanctum, quia de Patre Filioque procedit: non tamen alium Deum Patrem, et alium Deum Filium, et alium Deum Spiritum sanctum, sed unum Deum Patrem et Filium et Spiritum sanctum. Non enim confundit unitas Trinitatem, nec Trinitas separat unitatem: quia quod in personarum proprietate discernitur, hoc unum naturaliter essentialiter unius communione monstratur.

Item idem in libro septimo ejusdem operis.

Non enim loquetur a semetipso, sed quæcumque audit loquetur, et quæ ventura sunt annuntiabit vobis. Ille me clarificabit, quia de meo accipiet et annuntiabit vobis (Joan. xvi, 13). Ecce primum ostendit non esse alia Spiritus sancti quam quæ sunt Filii; deinde ut ostenderet omnia sua esse quæ Patris sunt, adjecit: Omnia quæcumque habet Pater, mea sunt, propterea dixi, quia de meo accipiet et annuntiabit vobis (Ibid. xvi, 15). Illud igitur primitus attendamus, quod ait: Non enim loquetur a semetipso, sed quæcumque audit loquetur. Quis autem comprehendat qualis sit illius simplicis naturæ locutio, vel qualis auditio, ubi non est aliud audire quam esse. Audit itaque Spiritus sanctus quæcumque Pater et Filius dicant, et hæc eadem similiter dicit, sicut videt Filius quæ Pater facit, et hæc eadem similiter facit.

PATROL. CV.

In illa enim natura, ubi est summa et vera simplicitas, in eo Filius videt quod Pater facit, Spiritus sanctus audit quod cum Patre Filius dicit: quia communione naturalis essentialiter, et Filius de Patre natus exstitit, et Spiritus sanctus de Patre Filioque procedit. Hoc igitur est Spiritui sancto audire, quod est de natura Patris Filioque procedere, et hoc est loqui, quod est per gratiam nostris cordibus ineffabiliter intimare.

Item idem in eodem libro.

Et non rapit eas quisquam de manu mea. Pater meus quod dedit mihi majus est omnibus, et nemo potest rapere de manu Patris mei. Ego et Pater unum sumus (Joan. x, 28). Hæc est ergo vox, quam oves ejus audiunt; quæ scilicet in eo quod nemo rapit de manu Filii, neque de manu Patris, unam virtutem Filii et Patris intelligunt, et audientes ab eo quia ipse et Pater unum sunt, unitatem veram in Patre et Filio essentialiter naturalis agnoscunt. Hæc est vox Filii, hæc est locutio Spiritus sancti, quia de natura Patris natus est Filius, et exinde procedit Spiritus sanctus: hæc etiam a Patre et Filio Spiritus sanctus audit, quia de Patre et Filio communis divinitatis æqualitate procedit. Non ergo Spiritus sanctus loquitur a se ipso, quia non a se ipso, sed de Patre et Filio habet naturalem locutionem, unde naturaliter procedens habet originalis veritatem. Ad hoc utique pertinet quod ait: Ille me clarificabit, quia de meo accipiet et annuntiabit vobis: omnia quæ habet Pater mea sunt: propterea dixi quia de meo accipiet (Joan. xvi, 14). Quam bene veritatem doctrinæ suæ veritas ipsa servavit! Si enim hoc dixisset, quasi suam esse tantum spiritum ostendisset: sed dicens omnia quæ habet Pater mea sunt, propterea dixi quia de meo accipiet, ipsam Spiritum sanctum unum esse ostendit et Patris et suum; ejus intelligentiæ tenorem loco quoque superiore servavit dicens: Paracletus autem Spiritus sanctus quem mittet Pater in nomine meo, ille vos docebit omnia quæcumque dixero vobis (Joan. xiv, 26). Pater mittit, sed in nomine Filii mittit: Spiritus missus a Patre docet, sed Filius dicit. Hoc etiam illo demonstratur loco ubi Dominus dicit: Cum autem venerit Paracletus quem ego mittam in vos a Patre spiritum veritatis, qui a Patre procedit (Joan. xv, 26). Ecce hic Paracletus, quem mittit Pater in nomine Filii ipsum mittit Filius a Patre; mittit autem a Patre spiritum veritatis: mittit ergo a Patre spiritum suum, quia ipse est veritas: mittit eum Pater in nomine Filii, quia unus spiritus est Patris et Filii: mittit eum Filius a Patre, quia sic procedit a Filio, sicut procedit a Patre. Idem quoque spiritus Patris, qui spiritus est veritatis. De Filio ergo accepit, et omnia quæ habet Pater Filii sunt, quæ Spiritus sanctus accepit: quia non de solo Patre, nec de solo Filio, sed simul de utroque procedit. Hoc autem vocabulum processionis de Patre nulli creaturæ invenitur indultum, et proprietates ista processionis solius esse demonstratur essentialiter naturalis. Legimus enim Filium de Patre genitum:

et quamvis in eo quod unigenitus dicitur, in solo naturalis generatio demonstretur : tamen propter gratiam adoptionis, nos quoque Deus Pater voluntarie genuit verbo veritatis. Unigenitus igitur unus et solus est de Patris essentia Filius natus : sed et nos per adoptionem et filii Dei dicimur, et de Deo nati, beato Evangelista dicente : *Quotquot autem receperunt eum, dedit eis potestatem filios Dei fieri, his qui credunt in nomine ejus, qui non ex sanguinibus, neque ex voluntate carnis, neque ex voluntate viri, sed ex Deo nati sunt (Joan. 1, 12)*. Cum ergo nos, et Dei filios, et de Deo genitos, et de Deo natos, divinis ostendatur eloquiis, processionis tamen de Deo vocabulum nemo potest creaturæ cuiquam docere concessum. Quid ita, nisi quia unigenitum Filium posset naturalis nativitas verum Deum ostendere, eamque non adoptivum, nec diversæ naturæ, sed consubstantiali Patri sine dubitatione monstrare? Procedere autem de Deo ideo nulla creatura dicitur, ut ille qui procedit de Patre et Filio sic esse credatur Deus, sicut est Pater et Filius. Solus est enim Spiritus sancti de Patre et Filio proprietas ista processionis, cujus est cum Patre et Filio natura communis. De Patre quippe ac Filio procedit, sed non recedit, nec est in aliquo minor aut subditus, qui de immenso Patre ac de immenso Filio inseparabiliter et unus procedit et totus. Sic igitur ei non potest imperari quod loquitur, sicut ei non potest imperari quod mirabiliter operatur.

Item idem in libro octavo ejusdem operis.

Filius est igitur a Patre missus, non Pater a Filio, quia Filius est a Patre natus, non Pater a Filio. Similiter etiam Spiritus sanctus a Patre et Filio legitur missus, quia a Patre Filioque procedit. Sed quia non uno modo in Scripturis sanctis dicitur missus, propterea in sacramento Incarnationis non solum a Patre, verum etiam ab Spiritu sancto missus est Filius, quia mediator Dei et hominum homo Christus Jesus totus est Trinitatis operatione plasmatus : alio autem modo mittitur a Patre et Filio Spiritus sanctus, qui naturaliter a Patre Filioque procedit. Mittitur enim a Patre et Filio Spiritus sanctus, cum ab ipsa Trinitate uno Deo gratiæ spiritalis donatur effectus.

Item idem in libro nono ejusdem operis.

Deum itaque Patrem, non totius Trinitatis, sed Filii et Spiritus sancti fatemur auctorem : ac quoque unigenitus Filius æternæ nativitatis, et Spiritus sanctus æternæ processionis originem. Unitas autem naturalis, creatorem Filium de creatore Patre naturali nativitate insinuat existisse et creatorem Spiritum sanctum de Patre Filioque procedere.

Item idem in libro decimo ejusdem operis.

Explicita vero confessione veræ divinitatis veræque humanitatis unici Filii Dei, continentur nos credere in Spiritum sanctum, qui est unicus spiritus Patris et Filii, de Patre Filioque procedens, in Patre Filioque naturaliter manens, de Patre ac Filio unius divinitatis habens naturaliter veritatem.

Item idem, ut ostenderet Spiritum sanctum æqualem Patri et Filio, eundem Spiritum sanctum a Patre et a Filio, et Filium a Patre et Spiritum sanctum esse, testatur in libro secundo (lib. II ad Romanum, cap. 6), quem scripsit ad Trasemundum regem.

Jam nunc etiam illa nobis est de Spiritu sancti missione quæstio revolvenda, cur scilicet, si omni Trinitati sacrificium offertur, ad sanctificandum oblationis nostræ munus sancti Spiritus tantum missio postuletur. Quasi vero, ut ita dicam, ipse pater Deus, a quo Spiritus sanctus procedit, sacrificium sibi oblatum sanctificare non possit : aut ipse Filius sanctificare nequeat sacrificium corporis sui, quod offerimus nos, cum corpus suum ipse sanctificaverit, quod obtulit ut redimeret nos : aut ita Spiritus sanctus ad consecrandum Ecclesiæ sacrificium mittendus sit, tanquam Pater aut Filius sacrificantibus desit. Primo itaque meminisse nos convenit, in hujus vocabulo missionis, nec inferiorem accipi debere Spiritum sanctum, nec minorem : quia si minor, utique inferior : et si inferior, utique minor. Hoc autem præmonuimus, scientes ab hæreticis quam maxime fidei nostræ frequenter objectum, ideo sanctum minorem credendum Patre ac Filio, quia et a Patre missus est et a Filio. Porro autem si missio mittens potior est credendus, cognoscent in hoc suam convinci perfidiam, quia sicut a Patre et Filio missus legitur Spiritus sanctus, sic a Patre et Spiritu missus invenitur et Filius. Quod ipse Filius et per prophetam multo antequam mitteretur dixit, et postquam missus est propria testificatione firmavit. Nam veniens in Nazareth, et synagogam ingressus, cum tradito sibi ad legendum libro Isaïæ prophetæ, illum locum revolveret, ubi scriptum est : *Spiritus Domini super me, propter quod unxit me, evangelizare pauperibus misit me (Luc. IV, 18; Isaï. LXI, 1)*, reddito volumine, veritatem prophetiæ illius presentis testatus est effectu, completam dicens, *Hodie impleta est hæc scriptura in auribus vestris (Luc. IV, 21)*. Sed et alio ejusdem prophetæ loco, a Domino, atque ab ejus se spiritu se missum his verbis ostendit : *Et nunc Dominus misit me, et spiritus ejus (Isaï. XLVIII, 16)*. A se quoque sanctum Spiritum mitti, discipulis ante passionem suam hoc modo pronuntiat : *Cum autem venerit Paracletus, quem ego mittam vobis spiritum veritatis, qui a Patre procedit, ille testimonium perhibebit de me (Joan. XV, 26)*. Superius autem eundem spiritum etiam a Patre mitti docuerat, *Paracletus autem, inquit, Spiritus sanctus quem mittet Pater in nomine meo, ille vos docebit omnia (Joan. XIV, 26)*. A Patre ergo et ab Spiritu missus est Filius, et a Patre et Filio missus est Spiritus. Verumtamen nec Filii nec Spiritus sancti missionem localiter factam quisquam debet Christianus accipere : sed illo missionis nomine opus intelligamus manifestationis inditæ. Sic enim non localiter missus est Filius, nec localiter mittitur Spiritus sanctus, sicut nec ipsius Patris est quoquam localis adventus.

Hormisdas Romanus episcopus, quod Spiritus sanctus a Patre Filioque procedit, sic dicit in epistola, quam ad Justinum imperatorem misit, adversus Nestorii et Eutychetis blasphemias.

Adoremus Patrem et Filium et Spiritum sanctum, indistinctam [indivisam] distincte, incomprehensibilem et inenarrabilem substantiam Trinitatis : ubi etsi admittit numerum ratio personarum, unitas tamen non amittit essentialis separationem, ita tamen ut servemus divinæ propria naturæ, servemus propria unicuique personæ, ut nec personis divinitatis singularitas denegetur, nec ad essentialiam hoc quod est proprium nominum transferatur. Magnum est sanctæ et incomprehensibile mysterium Trinitatis, Deus pater, Deus filius, Deus spiritus sanctus, Trinitas indivisa : et tamen notum est, quia proprium est patris generare filium, proprium filii Dei ut ex patre patri nasceretur æqualis, proprium Spiritus sancti ut de Patre et Filio procederet sub una substantia deitatis.

Leo Romanus episcopus, quod Spiritus sanctus a Patre Filioque procedit, sic dicit in epistola, quam misit ad Turibium Asturicensem episcopum.

Primo itaque capitulo demonstratur, quam impie sentiant de Trinitate divina, qui Patris et Filii et Spiritus sancti unam atque eandem asserunt esse personam : tanquam idem nunc Pater, nunc Filius, nunc Spiritus sanctus nominetur : nec alius sit qui genuit, alius qui genitus est, alius qui de utroque procedit, sed singularis unitas in tribus quidem vocabulis, sed non in tribus sit accipienda personis, quod blasphemias genus de Sabellii opinione sumperunt.

Gregorius Romanus episcopus, quod Spiritus sanctus a Patre Filioque procedat, in homilia vigesima sexta sic dicit.

Itaque recte dicitur : *Sicut misit me Pater, et ego mitto vos (Joan. xx, 21)* ; id est, ea vos charitate diligo, cum inter scandalia persecutorum mitto, qua me charitate Pater diligit, quem venire ad tolerandas passiones fecit. Quamvis mitti etiam juxta naturam divinitatis possit intelligi. Eo enim ipso a Patre Filius mitti dicitur, quo a Patre generatur. Nam sanctum quoque Spiritum, qui cum sit æqualis [Edit. Greg. coequalis] Patri et Filio, non tamen incarnatus est, idem se Filius mittere perhibet dicens : *Cum venerit Paracletus, quem ego mittam vobis a Patre (Joan. xv, 26)*. Si enim mitti solummodo incarnari debet intelligi, sanctus procul dubio Spiritus nullo modo diceretur mitti, qui nequaquam incarnatus est, sed ejus missio ipsa processio est, qua de Patre procedit et Filio. Sicut itaque Spiritus mitti dicitur, quia procedit, ita et Filius non incongrue mitti dicitur, quia generatur. Hoc cum dixisset, insufflavit et dixit eis : *Accipite Spiritum sanctum (Joan. xx, 22)*. Querendum nobis est, quid est quod Spiritum sanctum Dominus noster, et semel dedit in terra consistens, et semel cælo præsidens. Neque enim alio in loco datus Spiritus sanctus aperte monstratur, nisi

nunc cum per insufflationem percipitur, et postmodum, cum de cælo veniens in linguis variis demonstratur. Cur ergo prius in terra discipulis datur, postmodum de cælo mittitur, nisi quod duo sunt præcepta charitatis, dilectio videlicet Dei, et dilectio proximi? In terra datur Spiritus, ut diligatur proximus : e cælo datur Spiritus, ut diligatur Deus. Sicut ergo una est charitas, et duo præcepta, ita unus Spiritus et duo data, prius a consistente Domino in terra, postmodum e cælo : quia in proximi amore discitur qualiter perveniri debeat ad amorem Dei.

Item idem in libro Moralium secundo (cap. 28).

Si prophetiæ spiritus prophetis semper adesset, David regi de constructione templi consulenti nequaquam Nathan propheta concederet quod post paululum negaret. Unde bene in Evangelio scriptum est : *Super quem videris Spiritum descendantem et manentem super eum, hic est qui baptizat (Joan. i, 33)*. In cunctos namque fideles [Edit. in cunctis namque fidelibus] spiritus venit, sed in solo mediatore semper singulariter permanet : quia ejus humanitatem nunquam deseruit, ex cujus divinitate procedit. In illo igitur manet, qui solus et omnia et semper potest.

Item idem in eodem libro (cap. 29), post pauca.

In his igitur donis, sine quibus ad vitam perveniri non potest, Spiritus sanctus, sive in prædicatoribus suis, seu in electis omnibus semper manet : in illis autem, quibus per ostensionem illius non nostra vita servatur, sed aliorum quæritur, nequaquam semper in prædicatoribus permanet : quia semper quidem eorum cordi ad bene vivendum præsidet, nec tamen per eos virtutum signa semper ostendit : sed aliquando se eis a signorum ostensionibus subtrahit, ut eo humilior virtutes ejus habeantur, quo habitæ teneri non possunt. Mediator autem Dei et hominum homo Christus Jesus, in cunctis eum et semper continue habet præsentem, quia et ex illo idem spiritus per substantiam profertur. Recte ergo et cum in sanctis prædicatoribus maneat, in mediatore singulariter manere perhibetur : quia in istis per gratiam manet ad aliquid, in illo autem per substantiam manet ad cuncta.

Item idem in libro quinto (cap. 26), quod Spiritus sanctus a Patre procedit, et de eo quod est Filii accipiat, ubi intelligitur et ab eo procedere.

Et vocem quasi auræ lenis audivi (Job. iv, 18) ; quod enim per vocem auræ lenis, nisi cognitio Spiritus sancti designatur, qui de Patre procedens, et de eo quod est Filii accipiens, nostræ tenuiter notitiæ infirmitatis infunditur? Qui tamen super apostolos veniens, per exteriorem sonum tanquam per vehementem spiritum demonstratur, cum dicitur : *Factus est repente de cælo sonus tanquam advenientis spiritus vehementis (Act. ii, 2)*. Sanctus enim Spiritus, cum se notitiæ humanæ infirmitatis insinuat, et sonitu vehementis spiritus, et voce auræ lenis exprimitur : quia videlicet veniens et vehemens est, et lenis. Lenis, quia notitiam suam quatenus cognoscit

utcumque valeat, nostris sensibus temperat: vehemens, quia quantumlibet hanc temperet, adventu tamen suo infirmitatis nostræ cæcitatem illuminando perturbat.

Isidorus in libro septimo Etymologiarum (cap. 3), quod Spiritus sanctus a Patre Filioque procedat, sic dicit.

Spiritus sanctus ideo prædicatur Dens, quia ex Patre Filioque procedit: ideo non dicitur genitus, ne duo in Trinitate filii suspicentur: ideo non prædicatur ingenuus, ne duo patres in ipsa Trinitate credantur. Procedens autem dicitur testimonio Domini dicentis, *Multa adhuc habeo vobis dicere, sed non potestis portare modo* [Apud Isid., *quæ vobis loquar, sed non potestis illa modo audire*]. Veniet autem spiritus veritatis qui a Patre procedit, et de meo accipiet, ille docebit vos omnia (Joan. xxi, 12). Hic autem non solum natura procedit, sed semper ad peragenda divinitatis opera indesinenter procedit. Hoc autem interest inter nascentem Filium, et procedentem Spiritum sanctum, quod Filius ex uno nascitur, Spiritus sanctus ex utroque procedit. Et ideo dicit Apostolus, *Qui autem spiritum Christi non habet, hic non est ejus* (Rom. viii, 9).

Item idem in eodem opere (cap. 4), post pauca.

Pater igitur et Filius et Spiritus sanctus Trinitas et unitas. Idem enim unum, idem et tria: in natura unum, in personis tria: unum propter majestatis communionem, tria propter personarum proprietatem. Nam alius Pater, alius Filius, alius Spiritus sanctus: Sed alius quidem, non aliud, quia pariter simplex, pariterque incommutabile bonum et coæternum. Pater solus non est de alio, ideo solus appellatur ingenuus: Filius solus de Patre est natus, ideo solus dicitur genitus: Spiritus sanctus solus de Patre et Filio procedit, ideo solus amborum nuncupatur Spiritus.

Item idem in libro Differentiarum (Lib. ii, cap. 3).

Inter personam Patris et Filii et Spiritus sancti ita secernitur, quod Pater nec factus nec natus est, Filius natus non factus, Spiritus vero sanctus, nec natus, nec factus, sed ex Patre Filioque procedens. Proinde Pater æternitatem habet sine natiuitate, Filius natiuitatem cum æternitate, Spiritus vero sanctus processionem sine natiuitate. Pater ex nullo exordium ducit, Filius ex Patre originem sumit, Spiritus vero sanctus ex Patre Filioque procedit. Hac tamen a nobis quæ dicuntur de Trinitate, ut [Edit. utcumque] potest intelligentia humana capere. Nam quis considerare sufficiat ipsius Trinitatis interna mysteria? quomodo Pater et Filius et Spiritus sanctus tres personæ sunt, una natura; quomodo Pater ingenuus, Filius genitus, Spiritus vero sanctus nec genitus nec ingenuus, nec creatura esse videatur, sed increatus; quomodo Filius de Patre natus est, Spiritus vero sanctus de Patre procedit, et Filio; quomodo Filius nascendo procedit, Spiritus

• Quædam hujus cap. aliter in editis Isid. leguntur.

A vero sanctus procedendo non nascitur; quomodo Pater nunquam sine Filio, et tamen sine Filio Pater genuit Filium; quomodo Filius nunquam sine Spiritu, et tamen ait: *Nisi ego abiero, paracletus non veniet ad vos* (Joan. xvi, 7). Quomodo Filius non de se, sed de Patre est, nec tamen ei est posterior de quo est; quomodo Spiritus sanctus de Patre procedit et Filio, nec tamen ab eis præceditur, a quibus procedit; quomodo tria unum sunt, et unum tria; quomodo ad se invicem relative tria sunt, essentialiter unum sunt; quis ista consideret, quis ista comprehendat; si enim humanæ natiuitatis Christi secreta non capimus, divinæ naturæ mysteria quomodo capiemus?

Item idem in libro Sententiarum (Lib. i, cap. 17.)

Spiritus sanctus creator est, sicut Pater et Verbum, testante propheta, *Spiritus Domini fecit me, et inspiraculum* [Edit., *spiraculum*] *omnipotentis vivificavit me* (Job xxxiii, 4). Spiritus sanctus Patris et Filii est, et inde unum sunt Pater et Filius, quia nihil habet Pater quod non habeat Filius. Non enim res una et duorum consubstantialis poterit simul ab eis procedere et simul inesse, nisi unum fuerint [Edit. fuerit] a quibus procedit.

Prosper in libro de Vita contemplativa (Lib. i, cap. 18), quod Spiritus sanctus a Patre et Filio procedat, sic docet:

At cum non solum secundam Apostolum nos oporteat formam præbere fidelibus, sed etiam eos ipsos fideles, qui nobis divinitus instituendi commisi sunt, instruere debeamus de Patre, quomodo solus accipiatur ingenuus, de Filio, quomodo solus dicatur genitus [Edit., quomodo ex ipso sit genitus], et de Spiritu sancto, quomodo ex Patre ac Filio procedens, nec ingenuus possit dici nec genitus, qualiter ista tria unum sunt, et hoc unum non dividatur, sed distinguatur in tria; quemadmodum nec Pater nec Spiritus sanctus, sed solus Filius de solo Patre ineffabiliter natus, hominem totum sine ulla mutatione substantiæ suæ suscepit, ac se Deum et hominem verum per virtutes passionisque probaverit, comprehendi permiserit, occidi voluerit, tertio die resurrexerit, in caelos hominem de nobis assumptum sua virtute levaverit, suæ resurrectionis exemplo nobis regeneratis in se apem feliciter resurgendi præstiterit, membra sua nos fecerit, non credentibus sibi, vel a se peccantibus, supplicium comminatus sit, et adhaerentibus sibi regnum cælestis promiserit. (Cap. 19.) Hæc et alia, et sacerdos nosse debet ut doceat, et populus credere ut ea quæ doceatur intelligat, dicente Apostolo: *Nisi credideritis, non intelligetis* (Isa. vii, 9). Unde datur intelligi, quod non fides ex intellectu, sed ex fide intellectus existat, nec qui intelligit credit, sed qui credit intelligat, et qui intellexerit bene agat.

Vigilius Africanus episcopus Spiritum sanctum a Patre Filioque procedere his verbis demonstrat in libris (Lib. 1 post medium) quos scripsit Constantinopoli in defensionem Leonis papæ contra Euty-chianistas.

Similiter nobis et de Trinitate quæstionem aliquam moveant, ut quia sunt quædam propria Patris, quæ nec ad Spiritum sanctum [Edit., nec ad Filium, nec ad Spiritum, etc.] pertineant, et sunt quædam propria Filii, quæ nec ad Patrem nec ad Spiritum sanctum pertineant, et sunt etiam Spiritus sancti nonnulla propria, quæ nec ad Patrem nec ad Filium pertinere monstrantur, tres a se invicem separatos criminenter catholicos colere deos. Sed ne forsitan inopinata quæstione turberis, audi per singula, suscepti hominis dispensationem, nec ad Patrem, nec ad Spiritum, sed ad solum pertinere [Edit., adverte per singula. Susceptæ carnis dispensatio nec ad Patrem pertinet, etc.] Filium: proprie enim Filius, non Pater, de virgine natus est; rursus illa quæ sæpe audita est vox [Edit., super eam], *Hic est filius meus dilectus* (Matth. III, 17), nec ad Filium, nec ad Spiritum sanctum, sed ad Patrem pertinet solum; item columbæ species quæ in Jordane apparuit, et ignearum linguarum multipertita distributio proprie ad sancti Spiritus personam pertinere monstratur. Sed ne adhuc de his proprietatibus dubites, audi manifestius. Proprium Patris est geniesse, et proprium Filii est natum fuisse, proprium vero est Spiritui sancto de Patre Filioque procedere: nec omnino reciprocatur in aliam personam quod est unicuique personæ specialiter proprium. Si ergo hæc tres personæ, habentes singulæ proprietates suas, quibus signifiantius distinguantur, non quibus separentur, unus est Deus; quomodo Filius, salva utriusque naturæ proprietate, non unus est Christus?

Proclus Constantinopolitanus episcopus, ad Armenios in epistola adversus hæreticos destinata, Spiritum sanctum ab essentia divinitatis inseparabiliter procedere, his verbis edocet.

Fugiamus itaque consilia seductionis, fluente hæreticorum dico pernicioso, Deoque inimica contagia, Arii vesaniam, qui Trinitatem inseparabilem substantiis dividit, Eunomii audaciam, qui naturam incomprehensibilem infra scientiam humanitatis includit, Manichæi [Edd. om. Manichæi], Macedonii rabiem, qui sequestrat ab essentia deitatis Spiritum sanctum inseparabiliter procedentem.

Agnellus in epistola ad Nenium, quod Spiritus sanctus a Patre procedat et Filio, sic docet.

Ideo ex Patre Filius, ex Patre et Filio procedit Spiritus sanctus, nec, ut quidam dicunt, deos habet Deus filios, Christum et Spiritum sanctum, sed habet

Vigilius Africanus episcopus. Hinc patet error illorum, qui hos libros hactenus sub nomine Vigilius Tridentini ediderunt. Quin et in codice S. Eugendi, ut audio, Vigilius hic episcopus Thapsensis inscribitur, quæ civitas erat Africa in provincia Byzacena. Et in Notitia quam edidimus, inter episcopos ejusce provincie, qui ad Humericum fidei causa venerant, postremo loco recensetur Vigilius Thapsitanus, de quo idem an alius a nostro sit, Chiffletio nostro

Filium invisibilem sicut ipse invisibilis est; qui ut esset visibilis, corpus nostræ fragilitatis assumpsit: non ut invisibilis esse cessaret, sed ut in ipso Christo invisibilis incredulis permaneret. Nam cum dicit: *Beati oculi qui vident quæ vos videtis* (Luc. X, 23), ergo beati erant Judæi omnes, et hi qui eum crucifixerunt, de quibus per David dicitur: *Ipsi vero consideraverunt et conspexerunt me* (Psal. XXI, 19). Vides ergo quia invisibilis perseverat, et mente carnitur pura et credula: ergo si invisibilis Pater, invisibilis Filius, invisibilis Spiritus sanctus. Et ut ad hoc te revocem, unde factum est ut hoc de fragili homine doceamus, Tria hæc invisibilia, et indivisa, et in unum conglomerata, et virtutis efficacia redundantia, id est vocem genitricem verbi, ex verbo vero simul cum voce procedente efficaciam, quæ faciat alterum consulem fieri, alterum trucidari, dic mihi, Ariane, ista tria unum sunt, an non? Si unum non sunt, divide vocem a verbo, et efficaciam a voce et verbo. Quod si hoc in fragili homine ita unum sunt tria, vox, et verbum, et efficacia; tres quidem personæ sunt, sed una subsistendi potentia. In homine fragillissimo, ut diximus, hæc sit tanta potentia, quanto magis in omnipotentia Dei ita est, ut sit Pater omnipotens genitor Filii, et ex Patre et Filio procedens virtus, qui est Spiritus sanctus.

Cassiodorus in expositione psalmi L, quod Spiritus sanctus a Patre Filioque procedat, sic dicit.

Redde mihi lætitiæ salutis tui, et spiritu principali confirma me (Psal. L, 14). Nec incassum puteamus, quod vir sanctus, et cordis illuminatione radiatus, tertio Spiritum nominavit, nisi quia individue Trinitati devotus concedi sibi ab ea veniam postulavit. Spiritus enim, quantum ad essentiam divinitatis, et Pater et Filius et Spiritus sanctus recte unus dicitur Deus: sed pro distinctione personarum, proprium est Patri quod naturaliter sine initio ante sæcula genuit Filium, proprium est Filio quod naturaliter a Patre genitus est, proprium est Spiritui sancto quod a Patre et Filio procedit. Quæ ineffabili charitate atque cooperatione eorum consubstantialis æternitas et potestas omnia facit quæ vult in cælo et in terra. Sed quamvis hæc incomprehensibilia atque inexplicabilia ita sunt nobis nunc esse noscantur, tamen a nonnullis patribus corporaliū et simul existentium rerum talis similitudo proponitur. Invenimus enim in sole tres istas proprietates, prima ipsa est substantia corporalis quod sol est, deinde splendor ejus qui in ipso permanet, tertio calor qui ab splendore ejus usque ad nos pervenit. Quæ hoc modo, si tamen tantæ rei similitudo potest aliqua reperiri, arbitror æstimanda, ut quod est in pro ipsius studio et solertia discutiendum relinquimus, a quo Vigilius opera brevi emendatiora et auctiora speramus.

Agnellus in epistola ad Nenium. Edita primum est Basileæ hoc titulo, *Agnelli episcopi ad Arminium de ratione fidei*. Adjectum est postea ex alio, ut reor, exemplari nomen Ravennatis, qui sedem illam rexit postremis temporibus Justiniani.

sole substantia corporalis, ita intelligatur in Trinitate quodammodo persona Patris, et quod est in sole splendor ejus, hoc sit in Trinitate persona Filii, sicut Apostolus dicit: *Splendor gloriae ejus* (Hebr. 1, 3), quod autem est in sole calor, hoc sit in Trinitate persona Spiritus sancti, sicut legitur, *Quis se abscondet a calore ejus* (Psal. xviii)? Datur etiam aliud exemplum incorporealis rerum, hoc est de anima, quæ ad imaginem et similitudinem Dei facta cognoscitur. Anima igitur est ipsa substantia incorporea rationalis, in qua inest intellectus et vita ejus. Quod ergo est in anima substantia, hoc intelligatur, si dici fas est, in Trinitate persona Patris; quod autem est in anima virtus et scientia, hoc intelligatur in Trinitate Filius, qui est Dei virtus, et Dei sapientia, et quod est in anima vivificandi proprietas, hoc et in Trinitate intelligatur Spiritus sanctus, per quem vivificandi opus multis locis prædicatur impleri, sicut ait Petrus Apostolus in epistola sua: *Mortificatus carne, vivificatus autem spiritu* (I Petr. iii, 18). Item Apostolus: *Littera occidit, spiritus autem vivificat* (II Cor. iii, 6); et in Evangelio Dominus ait: *Spiritus est qui vivificat, nam caro non prodest quidquam* (Joan. vi, 64). Hæc autem quæ diximus, tria singulariter sequestrata nullatenus inveniuntur, quamvis intellectus noster ea distincta possit advertere: sed ita naturaliter sunt unita, ut dum unum horum se obtulerit, simul tria semper occurrant. Sic per has similitudines tantæ rei aliqua nobis imaginatio veritatis aperitur. Sunt et hæc et alia Patrum disputatione similia. Sed quæ nunc carnis infirmitas ad li-

quidum vetat intelligi, tunc præstantius poterunt comprehendere, quando in majestate sua divinitatem viderint quicumque beati sunt. Quod qui desiderat plenius agnoscere, sancti Hilarii, sancti Ambrosii et sancti Augustini libros [Apud Cassiod., libros Trinitatis] non desinat lectitare. Hæc enim res ad disputandum quam magna tam longa est. Nam et beatus Hieronymus adversus hæreticos in hoc psalmo luculenter et breviter de Trinitate disseruit.

Item idem psalmo sexagesimo primo.

Ab ipso enim salutare meum (Psal. lxi, 1), id est unigenitus Filius, qui recte credentibus salutaris existit; ab ipso enim cum dicitur, Filius significatur. Hæc enim propria unus Deus sancta Trinitas habet, quod Pater ingenuus, Filius genitus, Spiritus sanctus a Patre et Filio procedit: hoc fides integra,

A hoc catholica profiteatur Ecclesia. Bene itaque Ijithæ Deo subditum se esse profiteris, a quo incastimabile beneficium te suscepisse testaris. Sed ut sanctum verbum una atque æquabili veneratione coleretur, intende quid sequitur: *Etenim ipse est Deus meus et salutaris meus: adjutor meus, non movebor amplius* (Ibid. iii). Dixerat superius a Patre genitum salutis auctorem; nunc qui si iste salutaris trina confessione complectitur. Primo ne minorem crederes, dicit: *Ipse est Deus meus*, sicut supra de patre Deo [Edd., Deum] dicit; æqualitas enim summi nominis substantiam et potentiam unitatis ostendit. Unde pater Augustinus in libro quinto decimo (cap. 3) de Trinitate ita dicit: Ratione etiam reddita intelligentibus clarum est, in substantiâ veritatis non solum Patrem Filio non esse majorem, sed nec ambos simul aliquid esse majus quam solum Spiritum sanctum, aut quoslibet duos in eadem Trinitate majus esse aliquid quam unum, aut omnes simul tres majus aliquid esse quam singulos. Sic perfectam atque singularem naturam sanctæ Trinitatis mirabili veritate demonstravit.

Prudentius in libro contra Marcionistas (Harmartigenia, v. 931), metro heroico.

O Dee cunctiparens, animæ dator, o Dee Christe; Cujus ab ore Deus subsistit Spiritus unus.

Item idem in libro Hymnorum (Cassimerion, hymna 6, v. 5), metro iambico.

O Trinitatis hujus

Vis una, lumen unum,

Deus ex Deo perennis,

Deus ex utroque missus.

Item idem in libro Hymnorum (hymno 5, v. 5), metro choriambico, quod Aesclepiadeum nominatur.

Inventor rutili dux bone luminis,

Qui certis vicibus tempora dividis,

Merso sole chaos ingruit horridum;

Lumen redde tuis, Christe, fidelibus.

(Ibid., v. 157) Per Christum genitum, summe Pa-

In quo visibilis stat tibi gloria,

[ter, tuum,

Qui noster Dominus, qui tuus Unicus,

Spirat de patrio corde Paraclitum.

Per quem splendor, honor, laus, sapientia,

Majestas, bonitas, et pietas tua

Regnum continuat nomine triplici,

Texens perpetuis sæcula sæculis.

THEODULFI

AURELIANENSIS EPISC.

FRAGMENTA SERMONUM ALIQUOT.

Ad virtutes difficile consurgimus, ad vitia sine labore delabimur. Ista enim prona, illa ardua sunt. Graudes enim sudores perpetimur ut ad cælum con-

scendere valeamus. Quemadmodum ad virtutum tendentes culmen non a summis inchoant, sed a modicis, ut sensim ad altiora pertingant; ita et qui